

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda Görülen
Değişim ve Gelişim Süreci*

Muammer ERBAŞ

*Din-Dünya İlişkisi Bağlamında Dinî Ahkâmda
Değişim ve Gelişim Sürecinin Sona Ermesi*

Murat MEMİŞ

Eş'arî-Mâtürîdî İbtihâfına Dair İki Risâle

Süleyman GÖKBULUT

Sâfîlerin Gözünde Hz. Süleyman

Abdulkadir BAYAM

Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arap Mesellerinin Tespiti ve İncelenmesi

Ali KUZUDİŞLİ

'Halâvetü'l-İmân' Terkibinin Yer Aldığı Rivayetlerin Yapısal Analizi

Hadi SOFUOĞLU

*İlm-i Sakke ve Debbag-Zâde Nu'mân Efendi (1224/1809)'nin 'Tuhfetü's-
Sukûke''ü*

Rasim BAYRAKTAR

Soyyetlerin Milliyetler Politikası ve Ahıska'nın Türkler

Mehmet Şamil BAŞ

Aşkî Mustafa Efendi'nin Hayatı Eserleri ve Sâkânâme Mesnevîsi

Osman KARA

Kur'an'da Zebûr

Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel Çeviriler

Serpil BAŞAR

Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu İzlenimleri

Serpil BAŞAR

Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu Değerlendirmesi

DİN-DÜNYA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DİNİ AHKÂMDA GÖRÜLEN DEĞİŞİM VE GELİŞİM SÜRECİ

Muammer ERBAŞ*

ÖZET

Din-dünya ilişkisi bağlamında ilahî vahiylerde yer alan ahkâmda belli bir tekamül süreci söz konusudur. Bu tekamül süreci, Kur'an ahkâmında tedricilik ve kolaylaştırma prensibi ışığında devam etmiştir. Hz. Peygamber, bilhassa fiili sünnetinde söz konusu süreci değişim ve gelişim süreci yönünde devam ettirmiş, sahabe de bunu aynı şekilde benimsemiştir. Selef ve mezhep imamları ise, mevcut ahkâmı olduğu gibi korumakla birlikte hakkında hüküm bulunmayan hususları benimsedikleri dinamik icthad anlayışı sayesinde kesintiye uğratmadan hükme bağlamıştır. Bu sayede Müslümanlar için ilk dönemler itibarıyla bir din-dünya ayırımı problemi ortaya çıkmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Ahkâm, tekâmül, tedricilik, değişim, gelişim, icthad.

THE PROCESS OF DEVELOPMENT AND EVOLUTION AT RELIGIOUS JUDGEMENT IN WORLD-RELIGION CONTEXT

ABSTRACT

A certain development is considered in the judgement of divine inspiration in World-Religion context. This development, in the Quranic judgement, lasted under the shed of graduality and easyness principles. The Prophet Muhammad, especially in his actual sunnah, continued the so-called process towards the development and evolution. His companions kept this tradition as it was. While predecessor and the leaders of schools preserved the present judgement as it was, they reached conclusion without interruption regarding the silent issues through the dynamic ijthad principle. Therefore, Muslims did not encounter a World-Religion problem at the beginning (of Islamic Civilization).

Key Words: The Quran, judgement, development graduality, variation, evolution, ijthad.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Kur'an'a göre insanın yaratılış gayesi, kendisini yoktan vareden Rabbine kulluk etmektir.¹ Bu kulluğun öncelikli gerçekleşme yeri dünya hayatı, zamanı ömür müddeti, şekli de Allah'ın emir ve yasaklarına uygun bir yaşam tarzıdır. Bu anlamda insan, dünya hayatında bir imtihana tabi tutulmaktadır.² Şayet o, bu imtihanda başarılı olursa, bunun karşılığı olarak ahiret yurdunda ebedi mutluluğa ulaşacaktır.³

Bu bağlamda İslam dininin öncelikli hedefi, insanoğlunun bu dünyadaki başarısı ve mutluluğudur.⁴ Bu hedefe uygun olarak Allah Teala, insanı akıl, vicdan ve duyuyla donatmanın⁵ ve her şeyi onun emrine amade kılmanın⁶ yanı sıra ona kendisine örnek olabilecek beşer cinsinden peygamberler aracılığıyla yine kendisinin anlayacağı bir dil⁷ ve muhtevada⁸ ilahî vahiyler göndermiştir.⁹

Müslümanın görevi, sahip olduğu akli ve nakli her türlü birikimi kullanmak suretiyle hak olduğuna inandığı diniyle bilfiil içinde yaşadığı dünyası arasında düşünce, eylem ve tutum bazında sağlıklı bir ilişki ve iletişim kurabilmektir. Bunun gerçekleşmesi için onun önce düşünce bazında İslam'ın inanç esaslarını, eylem bazında ibadet ve muamelat esaslarını, tutum bazında ise ahlak esaslarını doğru bir şekilde bilmesi ve ardından da bunların gereğini bizzat bu dünya hayatında düzgün bir şekilde bilfiil yerine getirmesi gerekir.¹⁰ Bizce imtihanın bizatihi kendisi bu olup, buradaki başarının ölçüsü de, müslümanın diniyle dünyası arasında kuracağı bu ilişkinin paralelliği ve düzgünlüğüyle doğru orantılıdır.¹¹

Bu noktada İslam dini açısından bilerek/isteyerek veya bilmeyerek/istemeyerek bir şekilde din ile dünyayı birbirinden ayırıp uzaklaştırmak hem din, hem de dünya adına ciddi bir yanlış olacaktır. Zira Kur'an'a göre dinden uzak bir dünya hayatının akibeti kaçınılmaz olarak fesad

¹ Zariyat 51/56.

² Mülk 67/2.

³ Âl-i İmran 3/185.

⁴ Bakara 2/201.

⁵ Nahl 16/78.

⁶ Hacc 22/65.

⁷ İbrahim 14/4.

⁸ Fussilet 41/3.

⁹ Fussilet 41/6

¹⁰ Nahl 16/97.

¹¹ Bakara 2/220; Yunus 10/62-64; Nahl 16/41-42.

olduğu gibi,¹² dünyadan uzak bir din anlayışının da insana kazandıracağı pek fazla bir şey yoktur.¹³

Bununla birlikte din ile dünya arasında gerek düşünce, gerek eylem, gerekse tutum bakımından sağlıklı bir uyum tesis etmek gerçekten zor bir iş olup, tarih boyunca insanoğlunun başını en çok ağrıtan hususların başında bu gelmiştir. Bu konuda dinî yönelişe sahip olmayan kimseler, dinin mutlak ve değişmez olanı temsil ederken dünyanın sürekli bir değişim ve gelişim içerdiğini gerekçe göstermek suretiyle dünyevî işlerde dinin değil aklın geçerli olmasını savunagelmışlerdir.¹⁴

Buna karşın dinî bağlılığa sahip kimseler ise, bilakis kendi yapısında ciddi bir dinamizme sahip olan İslam dininin dünyadan ayrı düşünülemeyeceğini, dolayısıyla dünyevî her hususta onun emir ve yasaklarının geçerli olmasını savunagelmışlerdir.¹⁵

Oldukça geniş bir kapsama sahip olan bu konuda bizim burada ele almak istediğimiz husus, İslam dini ile dünyevî hayatın uzlaştırılması bağlamında dinî ahkâmda görülen değişim ve gelişim sürecini tarihi seyri içinde ele alıp incelemektir.

A. İLAHÎ VAHİYLERDE TEKÂMÛL VE BÜTÜNLÜK:

Kur'an'da bildirildiğine göre Allah Teala, Hz. Adem'den itibaren insanoğluna ilahî vahiyler göndermeye başlamış,¹⁶ bu süreç diğer peygamberler aracılığıyla devam etmiş¹⁷ ve Hz. Peygamber'de son bulmuştur.¹⁸ Bu zaman zarfında ilahî vahiyler, insanlığın medeniyet ve kültür sahasındaki sosyal değişim¹⁹ ve gelişimine sürekli olumlu yönde katkıda bulunmuş, buna paralel olarak onların muhtevası da bir yandan ibtidai kemalden nihai kemale doğru belli bir gelişim seyri geçirirken,²⁰ diğer yandan da gerek kendi içlerinde,²¹ gerekse birbirleriyle tam bir bütünlük arzemiştir.²²

¹² Enfal 8/73; Rum 30/41.

¹³ Hadid 57/27.

¹⁴ Bedir, Ahmet, *Son Asır Türk Aydınının Kur'an'a Bakışı Yitik Masumiyet*, İstanbul 2003, s. 303-
vd.

¹⁵ Bedir, *Yitik Masumiyet*, s. 163-vd.; 247-vd.

¹⁶ Bakara 2/31.

¹⁷ Nisa 4/163-165.

¹⁸ Ahzab 33/40.

¹⁹ Sosyal değişim: Toplumsal yapıda yer alan ilişkilerin, fikir ve düşüncelerin yeni bir biçim ve içerik kazanması sonucunda insanlar arası ilişkilerin ve toplumsal kararların değişmesidir. (Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul 1977, s. 290)

²⁰ Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Dini – İtikad, İbadet ve Ahlak*, Ankara 1983, s. 17-vd.

Şöyle ki Allah Teâlâ tarafından gönderilen ilahî vahiyler, gönderildikleri ümmetlerin sosyal durum ve ihtiyaçlarına uygun bir mahiyet, muhteva ve yönleme sahip olmuş, onların durum ve ihtiyaçları değiştikçe vahiyler de başta dil olmak üzere yöntem ve muhteva itibarıyla değişmiştir.²³ Bu değişimde daha önce gönderilen vahiylerle sahip çıkılmayıp onların tahrif edilmesi de etken olmuştur.²⁴ Zira Allah Teâlâ, mana ve hükümleri değiştirilmek suretiyle ilahilik vasfını kaybeden şeriatlerini birer peygamber eşliğinde yenilemiş, bunu yaparken vahyin muhteva ve yönteminde mevcut şartlara uygun olarak tedrici bir tekâmüle yer vermiştir.²⁵

Bu bağlamda Hz. Âdem devrinde caiz olan aynı batında doğan kız ve erkek çocukların diğer batında doğanlarla nikâhlanmasının daha sonra yasaklanması,²⁶ güçlü fiziki yapıya sahip olan Hz. Nuh kavmine her gün tutmaları farz kılınan orucun diğer ümmetler için hafifletilmesi,²⁷ aynı anda iki kız kardeşle birlikte evlenmenin Tevrat hükmüyle Hz. Musa'ya yasaklanması,²⁸ aynı şekilde kendilerinden öncekilere ve sonrakilere mübah olan deve etinin Hz. Musa'nın ümmetine yasak kılınması,²⁹ Yahudilere haram kılınan tırnaklı hayvan etlerini yemenin sonrakilere mübah kılınması,³⁰ yine Yahudilere farz kılınan Cumartesi günü avlanma yasağının diğerlerine şart koşulmaması,³¹ Hz. İsa'ya inananlardan göze göz ve dişe diş şeklindeki kısas uygulamasını kaldırması,³² vb. hususlar vahyin muhtevasında görülen bu değişime ait somut göstergelerdir.³³

Aynı şekilde ibadetler konusunda da özü aynı kalmakla birlikte bunların uygulama şeklinde belli bir değişim ve gelişim olduğu bilinmektedir. Örneğin namaz, Kur'an'da Hz. Âdem'den itibaren Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Zekeriya,

²¹ Nisa 4/82.

²² Şura 42/13.

²³ Bakara 2/106. (Geniş bilgi için bkz. Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya 2004, s. 343-348)

²⁴ Nisa 4/46. (Dinlerin tahrifi konusunda geniş bilgi için bkz. Demirci, Kürşat, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul 1985, s. 81-vd.)

²⁵ Bakara 2/213.

²⁶ et-Taberî, *Camin'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Kahire 1954, VI, 108-109; XXII, 56-57; el-Alusi, *Ruhu'l-Meani*, Bulak 1301, II, 287.

²⁷ ed-Dihlevî, Şah Veliyullah, *Huccetullabi'l-Baliğa*, (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1994, I, 333.

²⁸ *Kitab-ı Mukadder*, Tekvin, 29/16-30; Levililer, 18/18.

²⁹ ed-Dihlevî, *Huccetullabi'l-Baliğa*, I, 449.

³⁰ En'am 6/146.

³¹ ed-Dihlevî, *Huccetullabi'l-Baliğa*, I, 449.

³² *Kitab-ı Mukadder*, Matta, 5/38-/39.

³³ Maide 5/48.

Hız. İsa, Hız. İsmail, Hız. Lut, Hız. İshak, Hız. Yakub, Hız. Lokman, Hız. İbrahim, Hız. Musa gibi hemen bütün peygamberler bağlamında dile getirilmiştir³⁴ İslam'ın temel direğini oluşturan bir ibadettir. Cahiliye dönemine büyük ölçüde aslından ve özünden uzak bir halde ulaşmış bulunan bu ibadet,³⁵ Kur'an tarafından İslam ümmetine de farz kılınmış³⁶ ve Hız. Peygamber tarafından nihai şekline kavuşturulmuştur.³⁷ Benzer şekilde oruç,³⁸ zekât³⁹ ve hac⁴⁰ ibadetleri de önceki ümmetlere özünde aynı, fakat uygulamasında farklı şekillerde emredilmiş, daha sonra Kur'an ve sünnet ışığında nihai hallerine kavuşmuşlardır.⁴¹

Muhtevasında görülen bu değişim ve gelişime paralel olarak vahyin yöntem ve üslubunda da ciddi bir değişim ve gelişim söz konusu olmuştur. Nitekim Hız. Peygamber, bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Allah tarafından gönderilen her bir peygambere, insanları imana ulaştıracak bir mucize/ayet mutlaka verilmiştir. Bana verilen ise, Allah tarafından gönderilen vahiydir. Bundan ötürü kıyamet günü ümmetimin sayı itibarıyla diğerlerinden daha çok olmasını ümit ediyorum."*⁴²

Bu bağlamda Allah Teâlâ, her bir peygambere kendisini ve ümmetini içinde bulduğu maddi ve manevi sıkıntılardan kurtarıp Hakk'a ulaştıracak bir ayet/mucize göndermiştir. Örneğin Hız. Lut'a kavminin maruz kaldığı cinsel sapkınlığa karşı iki melek gönderilip gece kurtarılmış,⁴³ Hız. Şuayb'a ölçü ve

³⁴ İlgili ayetler için sırasıyla bkz. Meryem 19/59; Âl-i İmran 3/39; Meryem 19/31; 55; Enbiya 21/73; Lokman 31/17; En'am 6/162; Taha 20/14; Enfal 8/35.

³⁵ Enfal 8/35.

³⁶ Nisa 4/103.

³⁷ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul ts., s. 160-164.

³⁸ "Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz." (Bakara 2/183) ayetinden anlaşıldığı üzere oruç önceki ümmetlere de farz kılınmıştır. Fakat şu ayetten anlaşıldığı üzere geçmiş ümmetlerde orucun konuşmama şeklinde farklı tür veya değişik uygulama boyutları da mevcuttur: "İnsanlardan birini göreceksin olursan 'Ben Rahman için oruç adadım, bugün hiçbir insanla konuşmayacağım' de." (Meryem 19/26)

³⁹ Bakara 2/83.

⁴⁰ Bakara 2/125.

⁴¹ Oruç ibadeti bağlamında; yılda toplam altı gün oruç tutan Yahudiler'e esasen Ramazan orucunun farz kılındığı, fakat onların bunu terk ederek sadece Firavun'un anısına bir güne düşürdükleri, aynı şekilde Ramazan orucunun Hristiyanlar'a da farz kılındığı, fakat onların bunu sıcak bir aya denk geldiğinde başka bir aya taşıyıp, kefarete olarak ona on gün ekledikleri ifade edilmiştir. (Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, I, 626) İbadetlerin geçmiş ümmetlerdeki farklı boyutları için bkz. Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, İstanbul 1963, s. 104-105; 176-184.

⁴² Buhari, *Fadailü'l-Kur'an* 1.

⁴³ Hud 11/77-83.

tartıda hile yapıp halkı gaspeden kavminin depremle yerle bir edilmesi,⁴⁴ Hz. Nuh'a maruz kaldığı tufandan gemiyle kurtulma,⁴⁵ Hz. İbrahim'e içine atıldığı ateşten sağ salım çıkma,⁴⁶ Hz. Musa'ya ise sıkıştığı anda denizi ikiye ayırma⁴⁷ mucizeleri ihsan edilmiştir.

Vahyin yöntem ve üslubundaki bu değişimde, peygamberlerin gönderildikleri milletlerin anlayış ve durumları dikkate alınmıştır. Bu bağlamda geçmiş milletlerde duyulara ve hislere yönelik olağanüstü şeyler revaçta olduğu için onlara bu yönde mucizeler gönderilmiştir. Nitekim Hz. Musa'ya kendi döneminde ön planda olan sihirbazları alt edebilmesi için asa mucizesi,⁴⁸ Hz. İsa'ya da döneminde tıp ilmî revaçta olduğu için ölüleri diriltme ve hastaları iyileştirme mucizesi⁴⁹ verilmiştir.

Bununla birlikte zaman içinde vahyin yöntem ve üslubunda gelip geçici olan hissi ayet/mucizelerden kalıcı olup akla ve gönle hitabeden ayet/mucizelere doğru bir gelişim seyri gözlenmiştir. Nitekim bu bağlamda Hz. Âdem'e 10, Hz. Şit'e 50, Hz. İdris'e 30 ve Hz. İbrahim'e 10 sahife⁵⁰ verildikten⁵¹ sonra kitaplar safhası başlamış ve bu bağlamda Hz. Davud'a Zebur gönderilmiş,⁵² kendilerine pek çok peygamber gönderilen İsrailoğullarına önce Hz. Musa aracılığıyla içinde on emrin⁵³ de yer aldığı Tevrat,⁵⁴ ardından da Hz. İsa aracılığıyla İncil verilmiştir.⁵⁵

Hz. Peygamber döneminde ise, insanlık ciddi bir gelişim düzeyine ulaştığı ve buna bağlı olarak bu dönemde Araplar arasında fesahat ve belâgat yönünden üstün edebî eserler revaçta olduğu için onlara ve onlar üzerinden bütün insanlığa Kur'an mucizesi gönderilmiştir.⁵⁶ Akla ve gönle hitabeden ve gelip

⁴⁴ A'raf 7/85-93.

⁴⁵ A'raf 7/64.

⁴⁶ Enbiya 21/69.

⁴⁷ Şuara 26/63.

⁴⁸ Taha 20/65-70.

⁴⁹ Âl-i İmran 3/49.

⁵⁰ A'la 87/19.

⁵¹ Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, Konya 2001, s. 357.

⁵² Nisa 4/163; İsrâ 17/55; Enbiya 21/105.

⁵³ En'am 6/151-153.

⁵⁴ Maide 5/44.

⁵⁵ Maide 5/46.

⁵⁶ İsrâ 17/88.

geçicilik değil süreklilik arzeden Kur'an vahyi sayesinde İslam dini, insanlığa kıyamete kadar ışık tutacak son din olma imtiyazına sahip olmuştur.⁵⁷

Söz konusu tekâmülün doğal neticesi olarak muhteva ve yönteminde görülen bu değişim ve gelişime rağmen ilahî vahiyler, bir bütün olarak ele alındığında hiçbir zaman için çelişip birbirini nakzeder bir mahiyet arzetmemiştir.⁵⁸ Zira burada değişen dinin özü ve esasına ait hususlar değil, bilakis onun sadece hayata bakan pratik yönünü oluşturan ve şeriat olarak bilinen uygulamaya ait kısmıdır. Bu noktada din ile şeriat arasında, şöyle bir ayırımı gitmek mümkündür:

“Şeriat, dinin tarihsel/toplumsal somutlaşmasıdır, dinin ilahî bir yorumudur. Şeriat dinin müesses hale gelmesi, dinin hukuk ve siyasete girişi, toplum teorisi haline gelişidir. Şeriat, vahiy ve peygamber aracılığıyla, indığı toplumun somut sorunlarını, evrensel din açısından çözer. Örneğin mirası adil şekilde dağıtmak dindir, fakat bunun hangi oranlarda paylaşılacağı şeriatidir. Din ruh ise, şeriat bedendir; büyür, değişir ve ihtiyaçlar. Din şeriatin içinde, arkasında daha temelli bir şeydir.”⁵⁹

Şeriatin dışında dinin Allah'ın varlığı ve birliğine, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahirete ve kadere iman gibi inanç esasları ile adalet, dürüstlük, sevgi, merhamet, vb. ahlaki esaslarında ise tam bir değişmezlik, dolayısıyla bütünlük hâkimdir.⁶⁰ Nitekim bu hususlarda bütün peygamberler, ümmetlerine aynı inanç ve ahlak esaslarını bildirmişlerdir.⁶¹ Çünkü bu hususlar, yaratılışın başlangıcından sonuna kadar bütün zaman ve mekânlar için değişmeden kalacak

⁵⁷ Maide 5/3.

⁵⁸ Bu konuda Kur'an'da; “صُحُفِ الْاَوَّلٰى صُحُفِ اِبْرٰهِيْمَ وَمُوْسٰى” /Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır.” (A'la 87/18-19) buyrulmakta, sünnette; “Biz peygamberler topluluğu, baba bir kardeşleriz, dinimiz birdir,” (Buhârî, Enbiya, 48; Müslim, Fadâil, 145) hadisi yer almakta, Hz. İsa'dan da; “Şeriatî ve peygamberliği yıkıma değil, tamamlamaya geldim.” (Kitab-ı Mukaddes, Matta, 5/ 17, 19) sözü nakledilmektedir.

⁵⁹ Şeriat sözcüğü, muhtemelen 4. asırdan itibaren kavramsallaşarak yaygınlık kazanmış ve zaman içinde edille-i şer'iyye yöntemleriyle üretilen beşeri yorum külliyatı (fıkıh) da şeriatin içine girmiştir. (Güler, İlhamî, “Din, İslam ve Şeriat”, *İslamiyat* 1998, I, 4, s. 66, 67, 71)

⁶⁰ Bu konuda bkz. Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, (Thk. M. Zahid el-Kevserî), ys. ts., s. 16; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, Beyrut ts., III, 400; er-Razî, *Mefatihu'l-Gayb*, Beyrut 1997, IX/XXVII, 587-588; ed-Dihlevî, *Hucetullahi'l-Balîğa*, I, 325-327; Watt, Daniel M., *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, (trc. Turan Koç), İstanbul 1991, s. 76, 93.

⁶¹ Şura 42/13.

olan nihai evrensel hususlardır. Bu itibarla bütün ilahî dinler İslam olup⁶² özünde birdir.⁶³

Dinin ahkâmında görülen değişikliğin sebebi, söz konusu ezeli ebedi ilkelerin farklı durum ve şartlarda aynı ideal sonucu vermesini sağlamaktır. Zira sosyal bir varlık olan insan değişim ve gelişime açık bir varlıktır. Dolayısıyla onun oluşturduğu toplumsal yapılar da sürekli bir değişim ve gelişim içindedir.⁶⁴ Değişen şartlar altında aynı uygulamalarla daima aynı sonucu almak mümkün değildir. Bu nedenle arzulan ideal hedeflere ulaşmak için uygulamanın yöntem ve muhtevasını değişen şartlara göre sürekli yenileme zorunluluğu vardır.⁶⁵

Bunu bir misalle açıklamak gerekirse, örneğin bir doktor kendisine aynı şikâyetle gelen birden fazla hastanın her birisine aynı veya farklı zamanlarda aynı reçeteler verebilmektedir. Özü ve maksadı itibarıyla bir olan bu reçetelerdeki muhteva ve uygulama farklılığının nedeni, hastaların şahsi durumlarındaki değişiklik veya tıp ilmindeki gelişmelerdir. Doktor, bu tür şahsa ve zamana bağlı farklılıkları dikkate almaksızın dertleri aynı diye bütün hastalara her zaman için ortak tek bir reçete yazdığı takdirde, amaçlanan nihai hedef olan şifa bulma maksadı muhtemelen hiçbir hasta için asla gerçekleşmeyecektir.⁶⁶

Tıpkı bu örnekte olduğu gibi eş-Şafî (şifa veren)⁶⁷ ismine sahip olan Allah Teâlâ da, insanoğluna önce Hz. Âdem'le birlikte hem ezeli ve ebedi olan inanç ve ahlak esaslarını, hem de bunların pratiğe nasıl geçirileceğini öğretmiş, ardından diğer peygamberler aracılığıyla bir yandan söz konusu ezeli ve ebedi inanç ve ahlak esaslarını aynı şekilde yineleyip pekiştirirken, diğer yandan da bunların daha sonraki farklı ümmetler tarafından nasıl uygulamaya konulacağını bildirmiştir. Tabii olarak bu noktada iman ve ahlak esaslarında bir değişiklik söz konusu olmazken, bunların pratiğe yansımaları noktasındaki ahkâmında daha önce bazı örneklerini verdiğimiz üzere belli bazı değişikliklere gidilmiştir.

⁶² Âl-i İmran 3/67.

⁶³ Akseki, *İslam Dini*, s. 17-19; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1990, VIII, 178-179; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (trc. Alparlan Açıkgeç), Ankara 1993, s. 80, 167, 299.

⁶⁴ Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 290.

⁶⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gürkan, Ülker, *Sosyal Değişmeler*, Ankara 1969, s. 453-vd.; Perşembe, Erkan, "Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine", *OMÜ İFD*, Samsun 1991, V, s. 171-vd.

⁶⁶ eş-Şaibî, *el-Muvafakat -İslami İlimler Metodolojisi-*, (Trc. Mehmed Erdoğan), İstanbul 1993, II, 162; ed-Dihlevî, *Huccetullahî'l-Balîğa*, I, 333.

⁶⁷ "Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur." (Şuara 26/80)

B. KUR'AN VAHYİNDE TEKÂMÛL VE BÛTÛNLÛK:

Meseleye Kur'an vahyi açısından bakıldığında, bizzat Kur'an ahkâmında da belli bir değişim ve gelişim söz konusu olmuştur. Nitekim Kur'an, Hz. Peygamber'in yirmi üç yıllık risalet dönemi boyunca önce temel inanç ve ahlak esaslarını, ardından da ibadet ve muamelat ahkâmını bildirmek suretiyle Müslüman toplumu geçirdiği değişim ve gelişim sürecine uygun bir süreç içinde adım adım ideal bir noktaya taşımıştır. Bu noktada Allah Teala, Kur'an'da hakim kıldığı kolaylık prensibi⁶⁸ doğrultusunda Müslümanlara mükellef kıldığı ahkâmı hem zamana yaymak, hem de kendi içinde geliştirmek suretiyle ciddi bir tedrici sürecine tabi tutmuş,⁶⁹ bu sayede onun hem daha rahat anlaşılıp içselleştirilmesini, hem de daha iyi hazmedilip pratiğe sağlıklı bir şekilde aktarılmasını hedeflemiştir.⁷⁰

Buna bağlı olarak Mekke'de nazil olan ayetlerde fihhi hükümler hem az olmuş, hem de umumi ve külli bir mahiyet arzemiş, buna karşın Medine'de ferdi ve ictimai hayatın tanzim aşamasına geçildiği için burada nazil olan ayetlerde bir taraftan ibadetler, cihad, aile, miras ile alakalı, diğer taraftan da anayasa, ceza, muhakeme usulü, muamelat ve devletlerarası münasebetlerle ilgili kural ve esaslar vazedilmiştir.⁷¹

Bu meyanda Mekke döneminde; önce iki vakit namaz, ardından Mi'raç'ta beş vakit namaz, gusül, abdest, necasetten taharet ve Cuma namazı gibi daha ziyade ibadetlerle ilgili hükümler, Medine döneminde ise birinci yılda; hutbe, ezan, nikah, cihad, ikinci yılda; oruç, bayram namazları, fitır sadakası, kurban, zekat, kıblenin değiştirilmesi, ganimetlerin taksimi, üçüncü yılda; miras hükümleri, boşanma, ... onuncu yılda; insan haklarının ilanı, vasiyet, neseb, nafaka ve borç ahkâmı, cezanın şahsiliği, vasiyetin üçte birle sınırlanması ve faizin yasaklanması gibi bütün muamelat alanına dair hükümler vazedilmek suretiyle Kur'an ahkâmı yirmi üç yıllık risalet sürecine yayılmıştır.⁷²

Bunun ötesinde Allah Teâlâ insanlığın medeniyet ve kültür alanlarında tekâmül edebilmesi gayesiyle, Kur'an'da özü itibarıyla geçmişe körü körüne bağlılığı ifade eden taklid anlayışını reddetmiştir.⁷³ Buna bağlı olarak

⁶⁸ Bakara 2/185; 286; Nisa 4/28; A'raf 7/157; Hacc 22/78; Talak 65/7; İnşirah 94/5-6.

⁶⁹ Furkan 25/32.

⁷⁰ İsra 17/106.

⁷¹ el-Kardavî, Yusuf, *İslam Hukuku: Evrensellik-Süreklilik*, (Çev. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman), İstanbul 1997, s. 62-63; Karaman, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 2004, s. 53-54.

⁷² Geniş bilgi için bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 73-vd.

⁷³ Maide 5/104; Enbiya 21/53-54; Lokman 31/21; Ahzab 33/67; Zuhuf 43/22-24.

sünnetullah⁷⁴ hâkim kıldığı terakki kanununun doğal bir neticesi olarak ortaya nesh meselesi çıkmıştır.⁷⁵ Hakkında ihtilaf olmakla birlikte ister klasik nesh anlayışı bağlamında değerlendirilsin, ister bunun ötesinde zamana ve şartlara bağlı olarak ortaya çıkan tedriciliğin⁷⁶ doğal bir sonucu olarak görülsün namazın iki vakitten beşe çıkarılması,⁷⁷ kıblenin tahvili,⁷⁸ serbest zekât uygulamasının belli oranlara ve kesimlere tahsisi,⁷⁹ düşman karşısında önce af ve sabır istenip ardından müdafaa⁸⁰ ve sonra da top yekün savaş izni verilmesi,⁸¹ vasiyetin yerine

⁷⁴ Ahzab 33/38.

⁷⁵ Nesh, lügatte değiştirmek, izale etmek, nakletmek, tebdil etmek, ilga ve iptal etmek anlamlarına gelir. Terim olarak önceki nassın hükmünü sonraki bir nasla değiştirmektir. Aralarında uzun zaman farkı olan ilahî dinlerde neshin mevcudiyeti zaruri ve tabii olarak görülmüş, fakat İslam örneğinde olduğu gibi aynı din bünyesindeki mevcudiyeti tartışılmıştır. Çoğunluk bunun, hem teori, hem de pratikte mümkün olduğunu kabul etmekle birlikte, bazılan pratikte böyle bir şeyin vaki olmadığını ifade etmişlerdir. Klasik nesh anlayışına göre, aynı konuda sonra gelen nassın hükmü önce gelen nassın hükmünü süresiz olarak neshedip geçersiz kılmaktadır. Bunu kabul etmeyenlere göre ise, hükümler durum ve şartlara göre vazedildiğinden hangi şartlar hangi Kur'an hükmünü uygulamayı gerektiriyorsa o uygulanır, bu bağlamda bir Kur'an hükmünün ebediyen neshedilip geçersiz kılınması söz konusu değildir. (Bu konuda bkz. eş-Şatbî, *el-Muvafakat*, III, 97-vd.; ed-Dihlevî, *Hucetullah'ı'l-Balîğa*, I, 93; Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarîhi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 91-92; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 339-359)

⁷⁶ **Tedricilik:** a) **Genel anlamda:** Hz. Adem ile başlayan vahiy sürecinin insanlığın günden güne gelişen sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki ve kültürel ilişkiler ağı içerisinde, değişen telakkilerinin bozulan ve dejenerasyona uğrayan yönlerini reforme ederek, toplumsal ihtiyaçları karşılayacak tarzda, gönderilen peygamberler ve onlara indirilen kitaplarla, giderek kapsam, derinlik ve içerik olarak zenginleştirilmek suretiyle, Hz. Muhammed'e kadar aşama aşama gelişme kaydetmesidir. b) **Özel anlamda:** Hz. Muhammed'e vahyin gelişi ile başlayan, peygamberliği süresince davetle görevli olduğu toplumu, günden güne vahyi kabule hazır hale getirmek için, onların eski inanç, ahlak, ibadet ve hukuk (muamelat) telakkilerini, değiştirmesi gerekenleri değiştirerek, islah edilmesi gerekenleri islah ederek, siyasal, sosyal, kültürel, hukuki ve ahlaki yönden aşama aşama geliştirmesi ve buna paralel olarak vahiyyle öngörülen ilkelerin ve kuralların yavaş yavaş, adım adım, toplumda herhangi bir reaksiyon oluşturmayacak biçimde yerleştirilmesidir. (Tedricilik hakkında bkz. eş-Şatbî, *el-Muvafakat*, II, 163-vd.; III, 378; ez-Zerkanî, *Menabilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, I, 53-63; es-Sabunî, Muhammed Ali, *et-Tibyan fi Ulumi'l-Kur'an*, Mekke 1980, s. 35-38; Emin, Ahmed, *Fecru'l-İslam*, Beyrut 1969, s. 228, 231; Fazlurrahman, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 44-63; Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Abkammın Değişmesi*, İstanbul 2000, s. 139-143; Tanımlar için bkz. Adem Dursun, *Hükümlerin Teşriinde Tedricilik*, www.kurannesli.info'dan naklen)

⁷⁷ Ayetler için bkz. Hud 11/114; İsra 17/78; Rum 30/17-18. Hadisler için bkz. Buharî, Salat, 1; Müslim, Salatü'l-Müsafirîn, 1; Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Mısır tz., Kasru's-Salat, 8; eş-Şatbî, *el-Muvafakat*, III, 98.

⁷⁸ Bakara 2/142-145.

⁷⁹ Tevbe 9/60.

⁸⁰ Hacc 22/39.

⁸¹ Bakara 2/190; Enfal 8/39.

miras hükümlerinin kaim kılınması⁸² örneklerinde olduğu gibi, Kur'an ahkâmı Allah Teâlâ tarafından nüzul süreci boyunca kendi içinde sürekli olarak geliştirilmiştir.

Bu konudaki en tipik misal içkinin aşama aşama yasaklanmasıdır. Nazil olduğu ortam itibarıyla mutahaplarının pek çoğu alkolik olma derecesinde içki bağımlısı olduğu için Kur'an, bu konuda başlangıçta içkiyi bir çırpıda yasaklamak yerine onun zararlarının faydasından çok daha fazla olduğunu belirtmekle yetinmiştir.⁸³ Ardından zamanla belli bir olgunluk seviyesine yükselen sahabenin bu nedenle olumsuz durumlar yaşaması⁸⁴ üzerine içki önce namaz bağlamında yasaklanmış⁸⁵ ve nihai aşamada azı olsun çoğu olsun bütün Müslümanlar için haram kılınmıştır⁸⁶ ki günümüzde, bu tür bağımlılıkların tedavisinde uzman hekimler de aynı yöntemi benimsemektedirler.

Kur'an ahkâmında zamana bağlı tedriciliğin yanı sıra duruma bağlı farklılaşmalar da söz konusu olmuştur. Nitekim Kur'an'da yabancı bir kadına zina isnadında bulunup bunu ispatlayamayan kimseye seksen değnek sopa cezası ile şahitliğinin bir daha kabul edilmemesi yönünde ceza takdir edilmişken,⁸⁷ aynı durum kişiyle kendi hanımı arasında cereyan ettiğinde buna mülâne/karşılıklı lanetleşme cezası öngörülmüştür.⁸⁸ Zira konu her ne kadar aynı olsa da, bir kimsenin kendi eşine karşı durumuyla yabancı bir kadına karşı durumu neticeleri itibarıyla elbette birbirinden büyük farklılık arz etmektedir.

Bunun ötesinde hayatta genel anlamda bir gelişim süreci hâkim olmakla birlikte zaman zaman bu sürecin kesintiye uğradığı ve gerilediği de bir gerçektir. Allah Teala, Kur'an ahkâmında normal şartlardaki ilerlemeyi dikkate aldığı gibi olağandışı durumlardaki kesinti ve gerilemeleri de dikkate almış ve bu gibi durumlarda kolaylık amacıyla ruhsat⁸⁹ kabilinden geçici hükümler vazetmiştir.

⁸² Bakara 2/180; Nisa 4/11-12.

⁸³ Bakara 2/219.

⁸⁴ Abdurrahman bin Avf, henüz içki yasaklanmadan önce bir ziyafet verir. Akşam namazının vakti girdiğinde bir rivayete göre kendisi, bir diğer rivayete göre Hz. Ali imamlığa geçer, fakat alkollü olduğu için Kafirun suresini; "Biz, sizin yaptığımız ibadeti yaparız," şeklinde tamamen yanlış okur. Bunun üzerine ilgili ayet iner. (Ebu Davud, *es-Sünen*, Eşribe, 1; Tirmizî, *el-Camii's-Sahih*, Tefsir, 5)

⁸⁵ Nisa 4/43.

⁸⁶ Maide 5/90. Bu konuda bkz. Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 357-359.

⁸⁷ Nur 24/4.

⁸⁸ Nur 24/6-7.

⁸⁹ **Ruhsat:** Çeşitli özürlü sebebiyle zor, ağır ve meşakkatli olan hükmün yerini alan ve ona göre daha kolay ve hafif olan hükümdür. (Geniş bilgi için bkz. eş-Şatbî, *el-Muvafakat*, I, 300-vd; Çalış, Halit, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi: Azîmet Ruhsat İlişkisi*, Konya 2004, s. 71; Cici, Recep,

Bu sayede O, inananları içinde buldukları istenmeyen olumsuz durumdan kurtarıp yeniden değişim ve gelişime açık normal hale getirmeyi hedeflemiştir.

Bu bağlamda Kur'an ahkâmı içinde yer alan normal şartlarda su ile alınan abdest ve guslün yerine su bulunmadığında teyemmüm yapılması,⁹⁰ yolculuk esnasında ortaya çıkan meşakkat ve tehlike nedeniyle farz namazların kısaltılması,⁹¹ Ramazan ayında Müslümanlar üzerine farz olan orucun yolculuk veya hastalık sebebiyle başka bir zamana tehir edilmesi,⁹² normalde haram olan yiyecek ve içeceklerden zaruret halinde ölmeyecek kadar yeme veya içmenin mübah kılınması,⁹³ gibi hususlar, Kur'an'ın statik değil, bilakis ortaya çıkabilecek her türlü durumu dikkate alan ve buna kolayca adapte olabilen dinamik bir teşri anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁴

Kur'an ahkâmında zamana, duruma ve şartlara bağlı olarak ortaya çıkan tüm bu değişim ve gelişim örneklerini, bir tür çelişki olarak nitelemek mümkün değildir. Zira Kur'an, böyle bir çelişki iddiasını kesin bir dille reddetmektedir: "Hâlâ Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı."⁹⁵ Kur'an'da görülen bu farklılıklar, önceki vahiylerde olduğu gibi dinin inanç ve ahlak gibi ezeli ve ebedi sabitelerinde değil, bilakis onun dünyaya yönelik pratik uygulamalarındadır. Sosyal yaşamda değişim ve gelişim esas olduğu için Alah Teâlâ, Kur'an ahkâmını yirmi üç yıllık tebliğ süreci boyunca söz konusu ezeli ebedi ilkeleri gerçek anlamda tecelli ettirecek şekilde değiştirmiş ve geliştirmiştir.

Netice itibarıyla Allah Teala, Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar geçen süreç zarfında gönderdiği vahiylerde hâkim kıldığı tekamül ve bütünlüğe dayalı tedricilik esasını aynı şekilde Kur'an'a da hâkim kılmış, bu sayede insanoğlunun zamana ve şartlara bağlı değişim ve gelişimini Müslümanlar için de gözetmek ve geçerli kılmanın ötesinde Kur'an'ı bunun bizatihi teminatı ve en güzel örneği yapmıştır.

"Kolaylık Prensibinin Hukukî Hayata Yansıma Biçimleri: Hanefî Mezhebî Örneği", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, Bursa 2005, C. 14, S. 1, s. 61-85.

⁹⁰ Maide 5/6.

⁹¹ Nisa 4/101.

⁹² Bakara 2/184.

⁹³ Bakara 2/173.

⁹⁴ İbn Aşur, Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*, (trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İstanbul 1988, s. 188.

⁹⁵ Nisa 4/82.

C. HZ. PEYGAMBER'İN SÜNNETİNDE KUR'ANİ TEDRİCİLİĞE RİAYET:

Yirmi üç yıllık teşri süreci boyunca Kur'an tarafından ortaya konan hükümler, Hz. Peygamber tarafından önce açıklanmış, ardından da bizzat pratiğe aktarılmıştır. Nitekim o, Kur'an'da yer alan abdest, namaz, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerin nasıl icra edileceğinin yanı sıra, nikah, cihad, kurban, miras gibi emirlerin nasıl yerine getirileceği ve içki, kumar, faiz gibi yasaklardan nasıl kaçınılacağı hususunda ashabına örnek olmuştur.⁹⁶

Kur'an'da görülen ahkâmı zamana yayma, önce asıl hükümleri ardından tamamlayıcı hükümleri getirme ve bunda kolaydan zora doğru bir seyir izleme şeklindeki tedriciliğe Hz. Peygamber de aynı şekilde bire bir riayet etmiştir.⁹⁷ Şöyle ki o, risalet süreci boyunca zaman zaman çok zor ve sıkıntılı durumlara maruz kalmasına rağmen kendisini aşan konularda aceleci davranmayıp Allah Teâlâ'nın ilgili hususlardaki emir ve yasaklarını beklemiştir.⁹⁸

Bu bağlamda o, Mekke'de çok zor şartlar altında yaşamaya mahkûm edilmesine rağmen Allah'ın kendisine hicret izni vermesine kadar sabırla bekleyip tebliğ görevini sürdürmüştü,⁹⁹ ifk hadisesinde aile hayatı tehlikeye girmesine rağmen konu hakkında görüş beyan etmeyip Allah'ın hükmünü beklemiş,¹⁰⁰ Mekkelilerin tacizleri karşısında silaha sarılmak isteyen ashabından savaş izni gelinceye kadar sabretmelerini istemiş,¹⁰¹ aynı şekilde zahiren Müslümanların aleyhine gözükken Hudeybiye anlaşması hükümlerine tamamen sadık kalmıştır.¹⁰²

Bunun yanı sıra Hz. Peygamber, Kur'an'da yer alan ahkâmı sadece pasif manada kabul edip olduğu gibi pratiğe aktarmakla yetinmeyip mevcut durum ve şartlara göre gerekli gördüğü noktalarda bunları pek çok yönden tamamlayıcı tarzda tasarruflarda bulunmuş ve onlara ilave yeni hükümler koymuştur.

Bu bağlamda o, herkese hacca gitmeyi mutlak olarak emreden ayetin¹⁰³ hükmünü kadınlar konusunda mevcut şartlar itibarıyla yanlarında mahremleri

⁹⁶ Ahzab 33/21.

⁹⁷ Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 135-142.

⁹⁸ En'am 6/50; Yunus 10/15; Ahkaf 46/9.

⁹⁹ İsra 17/80.

¹⁰⁰ Nur 24/11.

¹⁰¹ Bakara 2/190.

¹⁰² Fetih 48/10.

¹⁰³ Âl-i İmran 3/97.

bulunma şartıyla takyid etmiş,¹⁰⁴ aynı ayette¹⁰⁵ Ka'be'ye sığınan kimseler açık bir şekilde emin kılınmakla birlikte isimlerini tek tek zikrettiği şahısların ortaya koydukları düşmanlık sebebiyle Ka'be'nin duvarlarına yapışmış olarak bulınsalar dahi öldürölmelerini emretmiş,¹⁰⁶ Kur'an'da din değıştirmeyle ilgili dünyevî ceza öngören bir ayet yer almazken¹⁰⁷ mevcut fiili savaş durumunda mürtedin öldürölmesine hükmetmiş,¹⁰⁸ yine Kur'an'da livata suçuna sadece eziyet verme şeklinde bir ceza öngörölürken¹⁰⁹ bunlar hakkında da kendi yetki ve inisiyatifini kullanmak suretiyle ölüm cezası öngörmüşür.¹¹⁰

Bunun ötesinde Hz. Peygamber; “*Herkese derecesine/seviyesine göre davranın,*”¹¹¹ “*İnsanlara akıllarının erebileceği tarzda konuşun*”¹¹² buyurmak suretiyle Kur'an ahkâmı bağlamında insanları anlayabilecekleri ve kaldıracabilecekleri dinî mükellefiyetlerden sorumlu tutmuştur ki, bu husus onun tarafından benimsenen değışim ve gelişime açık dinamik bir eğitim öğretim sürecinin en önemli göstergelerinden biridir.¹¹³

Bu konuda Hz. Peygamber, bilhassa yeni Müslöman olmuş kimseler için oldukça esnek bir tutum içinde olmuştur. Nitekim o, kendisine İslam'ın şartlarını soran Necid'li bir bedeviye sadece namaz, oruç ve zekâtı emrettikten sonra onun bunları yerine getirdiği takdirde cennetlik olacağını ifade etmiş,¹¹⁴ yine bir başkasının iki vakit namaz kılma şartıyla Müslöman olma talebine

¹⁰⁴ “*Allah'a ve Ahiret gününe inanan hiçbir kadının, yanında mahremi yokken sefer müddeti yola çıkması helâl değildir.*” (Buhârî, Savm, 67; Müslim, Hac, 413-414; Ebü Dâvud, Menâsik, 2; Tirmizî, Radâ, 15)

¹⁰⁵ Âl-i İmran 3/97.

¹⁰⁶ el-Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Kahire tz., II, 304-307; el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut 1993, IV, 90-91; es-Sabunî, M. Ali, *Ravâiu'l-Beyan Tefsiri Ayatü'l-Ahkâm mine'l-Kur'an*, Beyrut 2010, I, 384-385.

¹⁰⁷ Bakara 2/217.

¹⁰⁸ “*Kim dinini değıştirirse onu öldürün.*” vb. hadisler için bkz. Buhârî, Diyat, 6; Müslim, Kasame, 25; Tirmizî, Diyat, 10; Ebu Davud, Hudud, 1; Malik b. Enes, el-Muvatta', Akdiyye, 15.

¹⁰⁹ Nisa 4/16.

¹¹⁰ “*Kimin, Lut kavminin sapık fiilini yaptığını görürseniz, faili de, mefulü de öldürünüz.*” (Tirmizî, Hudud, 24; Ebü Dâvud, Hudud, 29)

¹¹¹ Ebu Davud, Edeb, 22.

¹¹² Benzer rivayetler için bkz. el-'Aclunî, *Keşfu'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbas*, Beyrut 1351, I, 194-195, 196; ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-Me'surü'l-Hiâb*, Beyrut 1986, I, 398)

¹¹³ Hz. Peygamber'in davetindeki eğitim öğretim metodu hakkında geniş bilgi için bkz. Önkâl, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Konya 2006, s. 273-vd.

¹¹⁴ Buhârî, İman, 34; Savm, 1; Şehâdât 26; Hiyel, 3; Müslim, İman, 8-9; Nesâî, Salât, 4, Sıyâm, 1; İman, 23; Dârimî, Salât, 208; Ebü Davud, Salât, 1; Malik b. Enes, Sefer, 44; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1981, I, 162.

olumlu karşılık vermiş,¹¹⁵ Sakif heyetinin İslam'a girişini de, sadece namaz kılma şartıyla kendilerinden cihad ve zekât yükümlülüğünü kaldırmak suretiyle kabul etmiştir¹¹⁶ ki, bunlar dinden verilen birer taviz değil, bilakis İslam'a yeni giren kimseleri dinî vecibelere yavaş yavaş alıştıırma kabilinden tasarruflardır.

Benzer şekilde Hz. Peygamber, kendisi adına çevre bölgelere gönderdiği valilerden de aynı şekilde bir yaklaşım tarzı benimsemelerini istemiştir. Nitekim o, Muaz b. Cebel (ö.18/639)'i Yemen'e vali olarak gönderirken ondan halkı önce şehadete, bunu kabul ederlerse beş vakit namaza, bunu da kabul ettikleri takdirde zekât vermeye davet etmesini istemiştir¹¹⁷ ki, bu da onun tedriciliğe dayalı söz konusu davet metodunun somut örneklerinden biridir.

Kur'an ahkâmını pratiğe aktarma noktasında Hz. Peygamber'in sünnetinde zamana, duruma ve şartlara bağlı olarak görülen farklı uygulamaları bir tür çelişki olarak görmek doğru değildir. Zira o, Kur'an'ın inanç ve ahlaka dair ezeli-ebedi ilkelerini yaşama geçirme noktasında asla en ufak bir tereddüt veya esneklik göstermemiştir. Nitekim bu bağlamda o, müşriklerin tevhid inancını zedeleyecek tarzda Allah katında kendi putlarına da şefaah hakkı elde etme arzu ve teşebbüslerini daima kesin bir dille reddettiği gibi,¹¹⁸ ahlaki yönden de zaman zaman öfke ile birbirlerini renginden, boyundan, vb. dolayı kınayıp aşağılayan ashabını bundan şiddetle menetmiştir.¹¹⁹

Bu iki alan dışında ibadet ve muamelata dair hususlarda ise o, söz konusu dinî sabiteleri zaman ve şartlara bağlı olarak en ideal şekilde gerçekleştirecek tarzda bir tedricilik süreci gözetmiş ve buna bağlı olarak uygulamalarında basitten zora doğru bir seyir izlemiştir.¹²⁰

Bunun ötesinde Hz. Peygamber döneminde bilhassa Medine'de sosyal yaşam büyük canlılık arzemiştir. Bu noktada Kur'an, bir ansiklopedi veya fıkıh kitabı gibi ortaya çıkan her şeye ayrıntılı cevaplar vermemiş, bilakis mu'ciz

¹¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 25.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 218; İbnü'l-Esir, *ey-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, Beyrut 1979, I, 238, 389.

¹¹⁷ Müslim, İman, 29; İbn Mace, Zekat, 1.

¹¹⁸ Garanik hadisesi hakkında geniş bilgi için bkz. Akseki, Ahmed Hamdi, *Bir Zındık Uydurması Garanik Sıfatı*, İstanbul 2003; Elbanî, M. Nasıruddin, *Nasbu'l-Mecanic li Nefti Kısati'l-Garanik*, Dimaşk 1952.

¹¹⁹ Ebu Zerr, bir gün öfkeleniği Bilal'e; "Kara kadının oğlu," diye hitap eder. Bu durumdan rahatsız olan Bilal, durumu Hz. Peygamber'e bildirince o, Ebu Zerr'i çağırarak ona: "Senden cahiliye adetlerinden biri mi var?" diyerek onu kınar. Bunun üzerine pişman olan Ebu Zerr, yüzünü yere yapıstırıp: "Allah'a yemin ederim ki, Bilal hakkını belal edinceye ya da yüzüme bastırıp geçinceye kadar buradan kalkmayacağım" der. (Buharî, İman, 22)

¹²⁰ Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, s. 283-290.

üslubuyla meselelere daha ziyade külli tarzda genel ilkeler doğrultusunda ışık tutmuş,¹²¹ bunları ayrıntılı bir şekilde cevaplama ve pratiğe aktarma işini büyük ölçüde Hz. Peygamber'e bırakmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, bizzat Kur'an'dan aldığı yetkiyle¹²² hakkında ayet bulunmayan meselelerde ictihadda bulunmak suretiyle dinin dinamik teşri sürecini kesintiye uğratmadan devam ettirmiştir.¹²³

Hz. Peygamber'in bu bağlamda yaptığı ictihadlardan bazıları bizzat Kur'an ayetleriyle teyid edilmiştir. Örneğin haccın farz kılınmasından sonra ashab kendisine ısrarla bunun her yıl mı olacağını sormuş, Hz. Peygamber buna önce cevap vermemiş, ardından; "*Şayet evet deseyseniz, her yıl haccetmeniz farz olurdu,*" demiş,¹²⁴ bunun üzerine şu ayet-i kerime nazil olmuştur: "*Ey iman edenler! Açıklandığında hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.*"¹²⁵

Hz. Peygamber'in yaptığı bazı ictihadlar ise, ardından nazil olan ayetler tarafından eleştirilip düzeltilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber, Bedir savaşı sonrasında esir alınan kimseler hakkında Hz. Ömer (ö.23/644)'in onları öldürme fikrine karşı Hz. Ebu Bekr (ö.13/634)'in fidye karşılığı salverilmeleri görüşüne katılmış, bunun üzerine şu ayet nazil olmuştur: "*Yeryüzünde savaşırken, düşmanı yere sermeden esir almak hiçbir peygambere yaraşmaz. Geçici dünya malını istiyorsunuz, oysa Allah ahireti kazanmanızı ister. Allah Güçlü'dür, Hakim'dir. Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığımız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu.*"¹²⁶ Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Tebuk seferine katılmamak için mazeret ileri süren kimselere verdiği izin hakkında şu ayet nazil olmuştur: "*Allah seni affetsin; doğrular sana belli olup, yalancaları bilmeden önce, niçin onlara izin verdin?*"¹²⁷

Hz. Peygamber'in bu iki türün dışındaki ictihadlarının aleyhinde bir ayet inmediği için bunların Allah Teala tarafından zımnen onaylandığı anlaşılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber'in misvak hakkındaki; "*Ümmetime güçlük çıkarmış*

¹²¹ ez-Zerka, Muhammed Ahmed, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, İstanbul 2007, s. 39.

¹²² Âl-i İmran 3/32; Haşr 59/7.

¹²³ Hz. Peygamber'in ictihadları için bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 70-72.

¹²⁴ Tirmizî, Hacc, 5; Nesâî, Menasik, 1.

¹²⁵ Maide 5/101.

¹²⁶ Enfal 8/67-68.

¹²⁷ Tevbe 9/43.

olmasam her namaz için misvak kullanmalarını isterdim."¹²⁸ buyruğu buna güzel bir misaldir.

Hz. Peygamber, bütün bu icthadlarında ashabının içinde bulunduğu durum ve şartları dikkate alıp gözetmiş, onları tabi tuttuğu tedrici eğitim öğretim sürecinde iman, amel ve ahlak yönünden katettikleri gelişmelere göre daha önce yaptığı icthadları değiştirip yenilemiştir. Nitekim o, putperestlikten yeni çıkmış ve buna bağlı olarak soy-sop ve atalarla öğünmeyi onları mezarlarında tek tek sayacak¹²⁹ derecede benimsemiş olan ashabına başlangıçta mezar ziyaretlerini yasaklamış, fakat onlar zaman içinde İslami bilinç yönünden belli bir seviyeye ulaştıklarında kendilerine bunu mübah kılmıştır.¹³⁰

Hz. Peygamber, kendi yetki alanına giren icthadi meselelerde mevcut durum ve şartlara göre kolaylaştırma esasına dayalı olarak birbirinden farklı pek çok uygulamanın altına imza atmıştır. İlk bakışta bir tür çelişki gibi gözükken ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezhep ihtilaflarına dayanak teşkil eden¹³¹ bu yaklaşım tarzı, esasen dinin teşri sürecinin özünde var olan tedriciliğe dayalı kolaylaştırma prensibinin sünnete yansması ve onda somutlaşmasından ibarettir.¹³² Zira bu sayede İslam dini, sürekli olarak bir değişim ve gelişim seyri içinde olan dünya hayatına her şart ve koşulda rahatça hitabetme ve onunla kolayca bütünleşme imkanı bulmuştur.

Bu bağlamda Hz. Peygamber, abdest alırken çoğu zaman ayaklarını suyla yıkarken zaman zaman sadece meshetmekle yetinmiş,¹³³ sabah, öğle ve akşam namazlarının sünnetlerini muntazam kılarken ikindi ve yatsı namazlarının

¹²⁸ Müslim, Taharet, 42.

¹²⁹ Tekasür 102/1-2.

¹³⁰ "Sizce kabir ziyaretini yasaklamıştım, artık bundan sonra ziyaret edebilirsiniz." (Müslim, Cenâiz, 106; Edâhî, 37; Ebû Dâvud, Cenâiz, 77; Eşribe, 7; Tirmizî, Cenâiz, 7; Nesâî, Cenâiz, 100; İbn Mâce, Cenâiz, 47; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 147, 452; III, 38, 63, 237, 250; V, 35, 355, 357)

¹³¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası (Te'vili Muhtelifi'l-Hadis)*, (trc. M. Hayri Kirbaşoğlu), İstanbul 1989, 173-vd.; Avvame, Muhammed, *İnamların Fıkhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, İstanbul 1988, s. 71-79.

¹³² "Din kolaylıktır, zorluk çıkararak kimse altolur," (Buharî, İman, 29; Nesâî, İman2, 28; Müslim, Cihad, 4); "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin," (Buharî, İlim, 11); "Ümmetimin den bata, unuttu ve zorda kaldıklarında yaptıkları affedilmiştir," (İbn Mâce, Talak, 16); "Siz, zorlaştırıcı olarak değil, kolaylık gösterici olarak gönderildiniz," (Buharî, Vudu, 57; Müslim, Tahare, 98; Ebu Davud, Tahare, 136; Tirmizî, Tahare, 112; Nesâî, Tahare, 44; İbn Mâce, Tahare, 78)

¹³³ Muğire bin Hanin, şöyle buyurmuştur: Hz. Peygamber, bir adamın abdest alıp ayaklarını meshettiğini gördü, bunun üzerine; 'Bana böyle emredildi,' dedi." (Ayakların meshedileceğine dair bu ve benzer rivayetler için bkz. et-Taberî, *Camiu'l-Beyan*, VI, 128-vd.)

sünnetlerini zaman zaman terk etmiş,¹³⁴ gücü yetenler için yaklaşık 400 dirhem gümüş mehir belirlerken gücü yetmeyenleri bir demir yüzük veya ezbere okunan bir sure karşılığında evlendirmiş,¹³⁵ çoğu zaman oturarak su içerken ayakta su içtiği de olmuş,¹³⁶ aynı şekilde genelde ayakta bevletmekten sakınır ve sakındırırken şartlar gerektirdiğinde ayakta da bevletmiştir.¹³⁷

Hız. Peygamber, bizzat kendi yaşantısında da gerek Kur'an ahkâmına dayalı, gerekse kendi icihadlarına dayalı uygulamalarında aynı şekilde statik değil, bilakis oldukça dinamik bir yaklaşım tarzı içinde olmuştur. Şöyle ki o, mevcut durumu çok iyi okumak suretiyle şartlar Kur'an ahkâmından azimetleri gerektiriyorsa bunları uygulamış, ruhsatları gerektiriyorsa bu durumda ruhsatlara sarılmaktan çekinmemiştir. Nitekim o, su bulamadığında teyemmüm almış,¹³⁸ seferlerinde namazlarını kısaltmış,¹³⁹ hasta olduğunda orucunu kazaya bırakmıştır.¹⁴⁰

Netice itibarıyla Hız. Peygamber, Kur'an'ın dinamik teşri sürecini çok iyi bir şekilde kavrayıp bunu olduğu gibi benimsemiş ve bu konuda kendisine tanınan yetkiye dayanarak ümmetini benzer tarzda tedricilik esasına dayalı değişim ve gelişime açık bir eğitim öğretim sürecine tabi tutmuştur. Bu süreç zarfında meselelere daha ziyade küllî esaslar noktasında yaklaşan Kur'an ile bunların bire bir pratik uygulamalarını içeren sünnet arasında sürekli olarak birbirini destekler ve bütünler tarzda karşılıklı bir ilişki varolmuş ve bu sayede;

¹³⁴ "Her kim gündüz ve gece on iki rekat namaz kılsana, kendisi için cennette bir ev inşa edilir. Bunlar, şu namazlardır: Sabah namazından önce iki rekat, öğleden önce dört rekat, öğleden sonra iki rekat, akşamdan sonra iki rekat ve yatmadan sonra iki rekat." (Tirmizî, Salât, 189; Nesâî, Kıyâmul-Leyl, 66; İbn Mâce, İkâme, 100)

¹³⁵ en-Nesâî, Nikah, 62; eş-Şevkanî, Neylül-Evtar fî Şerhi Mülteka'l-Abbar, Mısır 1993, VI, 198, 202.

¹³⁶ "Hız. Peygamber, bir defasında zeyzezi kuyusuna geldi. Birileri oradan su çekiyorlardı. Su istedi, su kovasını ona verdiler, o da ayakta suyu içti." (Buhârî, Eştibe, 16)

¹³⁷ Huzeyfe İbnu'l-Yemân'dan şöyle rivayet edilmiştir: "Peygamber (s.a.v) ile birlikte idim. Bir kavmin çöplüğüne gelmişti. Ayakta (dikilerek) bevletti." (Buhârî, Vudu' 60, 62; Müslim, Taharet 73; Ebu Dâvud, Taharet, 12; Tirmizî, Taharet, 9; Nesâî, Taharet, 24; İbn Mâce, Taharet, 13; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 382, 394. 402)

¹³⁸ Hız. Ammar; "Biz, Rasûlullah ile birlikte omuzlara ve koltuk altlarına kadar teyemmüm ettik," buyurmuştur. (Buhârî, Teyemmüm, 4, 5, 7, 8; Ebu Davud, Taharet, 123; Nesâî, Taharet, 196, 199, 200)

¹³⁹ Hız. Enes; "Rasûlullah, üç millik mesafeyi veya üç fersahlık mesafeyi aştığında namazı iki rekat kılar," buyurmuştur. (Müslim, Salâtü'l-Müsafirîn, 12; Ebu Davud, Salat, 271)

¹⁴⁰ Hız. Peygamber, fetih yılında Mekke'ye doğru Ramazan ayında yola çıkmıştı. Kur'ân-ı Ganim mevkiine gelinceye kadar kendisi de, beraberindekiler de oruç tuttular. Sonra orada bir bardak su istedi ve bardağı kaldırdı. Herkes bardağa baktı. Sonra sudan içti. Bundan sonra bazıları kendisine: "Halkın bir kısmı oruç tuttu," diye haber verdiler. Hız. Peygamber, "Onlar, asilerdir! Onlar, asilerdir!" buyurdu. (Müslim, Sıyam, 90; Tirmizî, Savm, 18; Nesâî, Savm, 49)

“İki günün eşit olan zararlıdır, aldanmıştır,”¹⁴¹ düstürünca insanlığın bilinçli bir tekamül süreci içinde daima hep daha iyiye ve güzele ulaştırılması hedeflenmiştir.

D. SAHABE UYGULAMASINDA KUR’AN VE SÜNNETTEKİ TEDRİCİLİĞE RİAYET:

Hz. Peygamber, Kur’an vahyinin temsil ve tebliğ sürecine büyük bir özen ve dikkatle ashabını da dahil etmiştir. Nitekim o, benimsediği şura ve istişare metoduyla bu vahiylerde yer alan inanç, amel ve ahlak esaslarının pratiğe nasıl aktarılacağını onlara da öğretmiş, bu sayede onunla birlikte olan ve kendisinden ayrılmayan sahabenin pek çoğu müctehid fakih konumuna yükselmiştir.

Sahabeden fakihlik mertebesinde olanlar, verdikleri fetva miktarı itibarıyla üç kısımda değerlendirilmiştir. Bunlardan ilk grupta yer alan yedi fakih sahabiden her birinin büyük cilt bir eseri, sayısı yirmiye bulan ikinci gruptaki sahabiden her birinin küçük cilt bir eseri dolduracak kadar fetvasının bulunduğu, sayısı yaklaşık olarak yüz yirmiye bulan son grubun ise, tamamı bir cilde sığacak miktarda fetvaya sahip olduğu ifade edilmiştir.¹⁴²

Usul olarak Hz. Peygamber, meşhur Muaz hadisinde ifade edildiği üzere ashabından herhangi bir konuda karar verirken önce Kur’an’a, ardından sünnete bakmalarını, hakkında her iki kaynaktaki hüküm bulunmayan hususlarda ise, Kur’an ve sünnetin ruhuna uygun bir şekilde ictihada başvurmalarını istemiş,¹⁴³ buna uygun olarak müctehid fakih konumunda bulunan sahabe için fikhın kaynakları Allah ve Rasulü’nün hitapları ve aklın bu iki hitaptan çıkardığı mana ve hükümler ile Rasulullah’ın davranışları ve yine aklın bu davranışlardan çıkardığı hükümler olmuştur.¹⁴⁴

Bu bağlamda Hz. Peygamber, daha sağlığında bizzat bazı sahabileri kendisiyle birlikte hüküm ve fetva vermek üzere görevlendirmiştir ki, bunlar arasında Hz. Ebu Bekr (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644), Hz. Osman (ö.35/656), Hz. Ali (ö.40/661), Ubey b. Ka’b (ö.32/652), Muaz b. Cebel (ö.18/639), Zeyd b. Sabit (ö.45/665), Abdurrahman b. Avf (ö.32/652), Ammar

¹⁴¹ el-Aclûnî, *Keşfi'l-Hafâ*, II, 233.

¹⁴² el-Askalanî, İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizî's-Sahabe*, Beyrut t.z., I, 53-vd.; el-Cevziyye, İbn Kayyım, *İ'lann'l-Muvakk'ın an Rabbi'l-Alemin*, Beyrut 1973, I, 14-vd.

¹⁴³ “... Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken ona: “Neyle hükmedeceksin?” dedi. Muaz: “Allah’ın kitabına göre hükmedeceğim,” dedi. Allah Resulü (s.a.v.): “Allah’ın kitabında bulamazsan neyle hükmedeceksin?” dedi. Muaz: “Resulü’nün sünnetine göre hükmederim,” dedi. Hz. Peygamber: “Resulü’nün sünnetinde yoksa ne yapacaksın?” dedi. Muaz: “Kendi reyimle ictehad ederim,” dedi. Allah Resulü (s.a.v.) onun bu sözlerinden sonra şöyle buyurdu: “Resulullah’ın elçisini muvaffak kılan Allah’a hamdolsun.” (Ebu Davud, Akdiye, 11; Tirmizî, Ahkam, 11)

¹⁴⁴ eş-Şirazî, Ebu İshak, *Tabakatü'l-Fukaha*, Beyrut 1970, s. 35-36.

b. Yasir (ö.37/657), Huzeyfe b. el-Yeman (ö.36/656), Ebu'd-Derda (ö.32/652), Ebu Musa el-Eş'ari (ö.44/665), İbn Mesud (ö.32/652), Ubade b. Samit (ö.34/654), Ma'kıl b. Yesar (ö.59/679), Ukbe b. Amir (ö.58/678) gibi isimler ön plana çıkmaktadır.¹⁴⁵

Fakih sahabiler, Hz. Peygamber hüküm verirken onun yanında bulunmak suretiyle verdiği hükümlere bizzat şahitlik etmiş ve bilmediklerini doğrudan kendisine sorup ondan öğrenmişlerdir. Örneğin oruçlu iken hanımı kendisini öpen Hz. Ömer, bunun orucu bozmadığını Hz. Peygamber'in kendisine söylediği; “*Su ile ağzını çalkalasan orucun bozulur muydu?*” buyruğundan¹⁴⁶ anlamıştır.

Bu gibi sahabeler, zaman zaman Hz. Peygamber'in verdiği fetvalara katkıda bulunmuşlardır. Örneğin Hz. Peygamber; “*Mekke'nin ağacı kesilmez, otları yolunmaz,*” buyurduğunda, orada bulunan Hz. Abbas (ö.32/652); “*Mekke ayrığı hariç,*” demiş, o da bunu kabul ederek tekrarlamıştır.¹⁴⁷

Bunun ötesinde bazı sahabiler, Hz. Peygamber'in ictihada dayalı bazı kararlarını değiştirmesine vesile olmuşlardır. Örneğin Hz. Peygamber, Bedir savaşında ordugahını önce kuyuların ardına kurmuş, fakat onun bunu vahye dayalı olarak değil de, şahsi tercihine göre yaptığını öğrenen sahabeden el-Hubab b. el-Münzir (ö.19/640)'in teklifi üzerine Hz. Peygamber ordugahını kuyuların arkasından önüne almıştır.¹⁴⁸

Bu yaklaşım tarzı, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin yönetimini üstlenen Hulefa-i Raşidin tarafından da aynı şekilde benimsenmiştir. Nitekim Hz. Ömer, bu konuda Kadı Şureyh (ö.78/697)'e şöyle demiştir: “*Kitap'tan açığa anlayabildiğinle hükmet, eğer Kitab'ın tamamını bilmezsen Rasulullah'ın hükmettiği ile hükmet, bunları bilemezsen doğru yolda olan alimlerin kazalarıyla hükmet, bunların hiçbirini bilemezsen kendi re'yinle ictihad et, alim ve salih kişilerle de istişarede bulun.*”¹⁴⁹

Sahabe, şahsi re'ye dayalı olarak yaptığı ferdi ictihadlarını Kur'an ve sünnete nispet etmediği gibi kesin de kabul etmemiş, dolayısıyla bunlar yalnızca sahiplerini bağlayıcı tarzda devam etmiştir. Örneğin Hz. Ebu Bekr, ‘*kelale*’ konusunda kendi re'yine dayanarak bunun geride baba ve çocuk bırakmadan ölen kimse olduğunu söylemiş, benzer şekilde İbn Abbas (ö.68/687) da yine

¹⁴⁵ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 98-99.

¹⁴⁶ Ebu Davud, Sıyam, 33.

¹⁴⁷ Buharî, Cenaiz, 76; İlim, 39; Müslim, Hacc, 445, 447.

¹⁴⁸ el-Kurtubi, *el-Cami'*, VII, 238.

¹⁴⁹ İbn Kayyim, *İ'lami'l-Muvakki'm*, I, 204.

kendi re'ine dayanarak yiyecek dahil hiçbir şeyin ele geçirilmeden satılmayacağına hükmetmiştir.¹⁵⁰

Sahabe, şahsi re'ilerine dayalı olarak yaptıkları icthadlarında bunların Kur'an veya sünnet naslarıyla çelişmemesine azami özen göstermiş, aksi bir durumda bunlardan derhal vazgeçmişlerdir. Nitekim bu bağlamda Ebu Hureyre (ö.57/676), önce cünüb olarak sabahlayan kimsenin orucunun geçerli olmadığını söylemiş, ardından Hz. Peygamber'in hanımlarından birisinin bu konudaki sünnete dayanan hükmü haber vermesi üzerine bu görüşünden hemen vazgeçmiştir.¹⁵¹

Bunun dışında ilk iki halife Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer, Kur'an'daki ülü'l-emre/idarecilere itaat buyruğundan¹⁵² aldıkları yetkiye dayanarak Medine dışına çıkmalarına izin vermedikleri bir istişare heyeti oluşturmuşlar ve bunların istişareye dayalı olarak verdikleri bir tür icma' ifade eden şura icthadını herkes için bağlayıcı kılmışlardır.¹⁵³

Bu bağlamda Hz. Ebu Bekr, Hz. Peygamber'in vefatının ardından çevredeki bölge halklarının beyatını alırken namaz kılma ve zekat vermeyi reddeden bazı kesimlerin bu hareketini hilafete başkaldırı, dolayısıyla bir tür dinden çıkma kabul etmiş ve onlara; “Zekat olarak vereceğiniz hayvanların bağlanacakları ipleri vermediğiniz takdirde bile sizinle savaşacağım,” demek suretiyle üzerlerine ridde seferleri düzenlemiştir¹⁵⁴ ki, sahabenin bu karara itiraz etmeden seferlere katılması bunun bir şura icthadı olduğunu göstermektedir.

Hz. Ebu Bekr döneminde yapılan en önemli icraatlardan biri de Kur'an'ın Mushaf haline getirilmesidir. Hafız pek çok sahabiün söz konusu ridde savaşlarında şehit düşmesi karşısında endişelenen Hz. Ömer'in teklifi ve ısrarlı takibi sonucu Hz. Ebu Bekr, bu konuda Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyeti

¹⁵⁰ İbn Hazm, *el-İbkan fi Usulü'l-Abkan*, Beyrut 1983, VII, 149-150. (Sahabenin hüküm ve icthad prensipleri hakkında geniş bilgi için bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 105, 107-109)

¹⁵¹ ed-Dihlevî, *Huccetullahi'l-Baliğa*, I, 299.

¹⁵² Nisa 4/59.

¹⁵³ “Hz. Ebu Bekr, kendisine re'y ve fıkıh ehline danışma gereği hissettiği bir mesele geldiğinde, Muhacir ve Ensardan şu kimseleri yanına çağırırdı: Ömer, Osman, Ali, Hz. Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit. Bunların tamamı, Hz. Ebu Bekr'in hilafetinde fetva veriyordu. Halkın fetvaları bu kimselere dayanıyordu. Hz. Ebu Bekr, bu şekilde geçip gitti. Sonra yönetimi Hz. Ömer üstlendi. O da, danışma için bu kimseleri davet etti. O, hilafetteyken fetvalar Osman, Übeyy ve Zeyd'e dayanmıştır.” “Ömer, kendi hilafetinde bir husus kendisine zor geldiğinde şura ehline danıştı. Bunlar içinde Ensardan Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit yer almaktaydı.” (İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1968, II, 350)

¹⁵⁴ et-Taberî, *Tarihu'l-Ümeni ve'l-Müluk*, Beyrut 1387, III, 225-vd., 243; el-Cassas, *Abkanu'l-Kur'an*, IV, 271; İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi'l-Tarih*, Beyrut 1979, II, 333-vd.

görevlendirmek suretiyle Kur'an'ı iki kapak arasında toplatmıştır. Hz. Osman ise, söz konusu ana mushaftan yedi nüsha çoğaltmak suretiyle bunları çevre bölgelere yollamıştır. Yapılan bu işler şura ichtihadına dayandığı için bu resmî mushaf lar bütün ümmet için bağlayıcı olmuş ve buna bağlı olarak özel mushaf sahibi sahabiler kendi şahsi nüshalarını imha etmişlerdir.¹⁵⁵

Bu noktada bilhassa Hz. Ömer'in, mevcut durum ve şartlara bağlı olarak Kur'an naslarının zahirine ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına ters düşmek bahasına gerçekleştirdiği bazı şura ichtihadları, sahabenin sahip olduğu değişim ve gelişime açık dinamik fıkıh anlayışının en önemli göstergesidir.

Bu bağlamda Hz. Ömer, daha Hz. Ebu Bekir döneminde istismar edildiği ve Müslümanların güç kazanmasıyla gerek kalmadığı gerekçesiyle Hz. Peygamber döneminde Kur'an nassına¹⁵⁶ dayalı olarak müellefe-i kulube zekattan ayrılan maddi tahsisatın kaldırılmasına hükmetmiş,¹⁵⁷ kendi döneminde ise Müslüman kadınların mağduriyetine neden olduğu için Kur'an'da izin verildiği¹⁵⁸ halde Müslüman erkeklerin Ehl-i Kitab'ın kadınlarıyla evlenmesini yasaklamış,¹⁵⁹ yine Kur'an'a dayalı¹⁶⁰ olarak kendisinden ısrarla talep etmelerine rağmen Irak'ın fethinden sonra ele geçen ganimet arazisini gazilere dağıtmamış,¹⁶¹ Kur'an'daki hükmü¹⁶² açık olmasına rağmen kıtlık döneminde hırsızlara el kesme cezası uygulamamış,¹⁶³ İslam'da boşama hakkı üç olmasına¹⁶⁴

¹⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesahif*, Leiden 1937, s. 19-vd; et-Taberi, *Camii'l-Beyan*, I, 26-vd; Keskioglu, Osman, *Kur'an Tarihi*, İstanbul tz., s. 157; ez-Zerkanî, *Menabilü'l-Irfan*, I, 253-vd.; ez-Zerkeşi, *el-Burban fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut tz., I, 233-vd; İzmirlî, İsmail Hakkı, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956, s. 11.

¹⁵⁶ Tevbe 9/60.

¹⁵⁷ el-Cassas, *Abkamu'l-Kur'an*, IV, 325-326.

¹⁵⁸ Maide 5/5.

¹⁵⁹ "Hz. Huzeife, yahudi bir kadınla evlenmiş ve Hz. Ömer, ona; "O kadını boş" diye yazmıştı. Huzeife de kendisine; "Bu kadınla evlenmemin baranı olduğu görüşünde misin ki, onu boşayayım?" diye soran bir yazı ile cevap verdi. Hz. Ömer, Huzeife'nin bu mektubuna şu cevabı verdi; "Bu evliliğin baranı olduğu görüşünde değilim. Fakat mümin kadınlar ile bu tür kadınlar arasında çatışma çıkar diye korkuyorum." (el-Cassas, *Abkamu'l-Kur'an*, III, 323) Başka bir rivayete göre Hz. Ömer; "Müslüman erkeğe, hristiyan kadınla evlenecek. Peki o zaman müslüman kadın kimle evlenecek?", bir başka rivayete göre ise; "Hayır, fakat onların ablâk bakımından mazbut olmayanlarına tesadiif edeceğimizden korkuyorum." demiştir." (Bkz. Taberi, *Camii'l-Beyan*, II, 378; İbn Kesir, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm*, Mısır tz, I, 257)

¹⁶⁰ Enfal 8/41.

¹⁶¹ Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Mısır 1352, s. 24-27.

¹⁶² Maide 5/38.

¹⁶³ el-Bacı, *el-Miunteka Şerbu'l-Muvatta'*, Kahire 1913, VI, 64-65; Musa, M. Yusuf, *Muhadarat fi Tarihi'l-Fıkhi'l-İslami*, Yz. 1990, s. 72.

rağmen kendi döneminde gayr-ı ciddi bir şekilde aynı mecliste üç veya daha fazla talakla eşini boşayan kimseleri kendilerine ceza olmak üzere üç talakla boş saymıştır.¹⁶⁵

Benzer şekilde diğer halifeler de, Kur'an ve sünnetle sabit emir ve uygulamaları birebir devam ettirmek yerine, bunları dinin genel ilke ve maksatlarına uygun bir şekilde yorumlayıp farklı şekillerde tatbik etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, başıboş dolaşan buluntu develerin sahibi gelip buluncaya kadar kendi hallerine bırakılmalarını emretmiştir.¹⁶⁶ Bununla birlikte daha sonra genel ahlaki durumdaki bozulma nedeniyle Hz. Osman bunların satılıp bedelinin sahibi adına saklanması hükmetmiş, Hz. Ali ise bu tür hayvanların devlet korumasına alınıp giderlerinin hazineden karşılanmasına istemiştir.¹⁶⁷

Bu bağlamda Hulefa-i Raşidin, aynı hususta farklı icthadlarda bulunmanın ötesinde kendi verdikleri hükümleri de yine zamana ve şartlara bağlı olarak değiştirmişlerdir. Nitekim Hz. Ömer, benzer iki husus hakkında farklı zamanlarda farklı iki karar verdiğinde kendisine bunun sebebi sorulmuş, o da buna; "O, geçen sene vermiş olduğumuz bir hükiümdü; bu ise, şimdi verdiğimiz hükiümdür," şeklinde karşılık vermiştir.¹⁶⁸

Halifelerin şura icthadına dayalı olarak verdikleri hükümler, sahabenin çoğunluğu tarafından kabul görüp benimsenmekle birlikte bunlardan bazılarında bazı sahabiler tarafından muhalefet edildiği de olmuştur. Nitekim bu bağlamda mut'a nikahı konusunda cumhur, bunun süresiz olarak haram kılındığı görüşünü benimserken, İbn Abbas durum ve şartlara bağlı olarak bunun zaruret hasıl

¹⁶⁴ Bunun Kur'an'dan delili: "... تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ / Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzelliikle salıvermektir." (Bakara 2/229) ayet-i kerimesi, sünnetten delili ise, şu vb. hadis-i şeriflerdir: "Abdullah b. Ömer, hayz halinde bulunan eşini boşamış ve ondan ayrılmış, Hz. Peygamber onun hakkında babası Hz. Ömer'e şöyle buyurmuştur: 'Ona emret, karısına dönsün. Temizleninceye kadar onunla münasebette bulunmasın. Kadın tekrar adet görsün, yine temizlensin. Bundan sonra dilerse onu yanında koysun, dilerse hiç temas etmeden boşansın. İşte Allah'ın kadınları boşamak için emrettiği iddet budur.'" (Buharî, Talak, 1; Müslim, Talak, 1; İbn Mace, Talak, 2; Nesâî, Talak, 1; Tirmizî, Talak, 1)

¹⁶⁵ Sahabe devrinde hüküm ve icthad prensipleri ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 108-109; 117-118.

¹⁶⁶ Buharî, İlim, 28; Lukata, 1-4, 9-11; Müslim, Lukata, 1, 2, 5, 7-9; Ebu Davud, Lukata, 4; Tirmizî, Ahkam, 35; İbn Mace, Lukata, 1-2.

¹⁶⁷ Musa, *Muhadarat fi Tarihi'l-Fıkbi'l-İslami*, s. 84-86.

¹⁶⁸ es-Serahsî, *el-Mesut*, Kahire 1324-1331, XVI, 84; İbn Kayyim, *İlamu'l-Muvakk'ın*, I, 111.

olduğunda tekrar mübah olacağını ifade etmiştir ki, daha sonra bu görüş Şia mezhebi tarafından benimsemiştir.¹⁶⁹

Bunun yanı sıra halifeler, Kur'an ve sünnette kendilerine tanınmış olan ruhsatlara bağlı kolaylıklar hususunda da motamot bir uygulamadan ziyade ümmetin mevcut durum ve şartlarını dikkate alan bir yaklaşım tarzı benimsemişlerdir. Nitekim bu bağlamda Hz. Osman, kendi hilafet döneminde Mina'da namazını seferi olmasına rağmen iki rekat değil tam kılmış ve buna gerekçe olarak şunları söylemiştir: *"Ey İnsanlar! Şüphesiz sünnet, Rasulullah ile iki dostunun sünnetidir. Fakat bu yıl, anlayışız kıt, bilgisiz kimselerin sayısı çok fazla; bu nedenle onların bunu görüp namazı devamlı iki rekat kılmalarından korktum."*¹⁷⁰

Netice itibarıyla Kur'an-ı Kerim'in nüzulüne şahit olan ve dinî eğitimlerini doğrudan Hz. Peygamber'den alan sahabe, Kur'an ve sünnetteki tekamüle dayalı tedriciliği doğru bir şekilde anlamış ve buradan aldıkları güç ve cesaretle dinin inanç, ibadet ve ahlak alanlarındaki sabitelerini olduğu gibi muhafaza ederken, bunların pratiğe yansımaları ifade eden muamelata dair ahkâmı konusunda, içinde buldukları zaman ve şartlar neyi gerektiriyorsa onu gerçekleştirmekten çekinmemişlerdir. Bu sayede onlar, benimsedikleri değişim ve gelişime açık fıkıh anlayışıyla İslam ümmetini Hz. Peygamber sonrasında dinî yaşantı yönünden İslam dininin temel prensipleri doğrultusunda adım adım daha iyi bir noktaya doğru taşımaya gayret etmişlerdir.

E. SELEF ÂLİMLERİ VE MEZHEP İMAMLARI UYGULAMASINDA İCTİHADA DAYALI DEĞİŞİM VE GELİŞİM SÜRECİ:

Fıkıhi meseleleri Kur'an ve sünnet ile bunlara dayalı sahabe icthadları ışığında çözüme kavuşturan ilk dönem Müslüman fakihleri, tabii devrinden itibaren Ehl-i Eser olarak bilinen Hicaz medresesinin yanında farklı sosyal ve

¹⁶⁹ Bu konuda İbn Abbas'tan farklı rivayetler nakledilmiştir. Bunlardan ilkinde göre o, mut'anın ne nikah, ne de sifah/zina olduğunu söylemiştir. (el-Cassas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 99) Rivayetin devamında kendisine bunun ne olduğu sorulmuş, o buna Allah Teala'nın bildirdiği şey olduğu şeklinde karşılık vermiş, ardından bunda iddet süresi olup olmadığı sorulmuş, o bunun bir hayız müddeti olduğunu söylemiş, bunu yapanların birbirlerine varis olup olamayacağı sorusuna ise 'hayız' şeklinde karşılık vermiştir. Bir diğer rivayete göre İbn Abbas, bu konuda şöyle demiştir: *"Mut'a, Allah'ın kullarına merhamet ettiği bir tür rahmettir. Şayet Hz. Ömer onu yasaklamasaydı sadece şaki/günahkarlar zına etmiş olacaktı."* İbnü'l-Arabi, İbn Abbas'ın önce mut'aya cevaz verdiğini, fakat daha sonra bu görüşünden döndüğünü söylemiş, Ebu Bekr et-Tartusi, onu mut'aya cevaz veren sahabeler arasında zikretmiş, Ebu Ömer ise, İbn Abbas'ın Mekke ve Yemen ehlinde takipçilerinin tamamının mut'ayı helal gördüklerini ifade etmiştir. (Bkz. el-Kurtubi, *el-Cami*, V, 86-88)

¹⁷⁰ el-Baci, *el-Münteka*, I, 261.

kültürel yapı ve ayrı coğrafyaların etkisiyle Ehl-i Re'y olarak anılan Irak medresesini oluşturmuştur.¹⁷¹

Esasen bütün fıkıh anlayışları Kitab, sünnet ve sahabe icma'ına itibar etme hususunda birleşmektedir. Fakat farklı coğrafyalara ait değişik örf ve adetlere bağlı olarak ortaya çıkan bilgi türündeki farklılaşma, onların gerek usul noktasındaki bu temel ayrışmasında, gerekse mezhepler arasındaki diğer tali farklılaşmalarda son derece etkili olmuştur.¹⁷²

Şöyle ki Said b. El-Müseyyeb (ö.94/712) önderliğindeki Hicaz ehlinde fakihler, bölgedeki çok sayıda sahabeden zengin hadis malzemesi toplamış ve Ehl-i Medine'nin teamülüne de ayrı bir değer vermişken, İbn Mesud (ö.32/653)'un talebesi İbrahim en-Nehai (ö.96/714) önderliğindeki Irak ehlinde fakihler, içinde buldukları muhit itibarıyla hadislerle kuşkuyla bakıp re'ye daha çok itibar etmişler, bunun neticesi olarak karşımıza söz konusu farklı iki fikhi yaklaşım tarzı çıkmıştır ki bu, İslam fikhının ilk dönemlerde sahip olduğu farklı coğrafyalara ait değişik durumlara adapte olma güç ve kabiliyetini ortaya koyan önemli bir husustur.¹⁷³

Bu bağlamda Irak bölgesinde hakim olan Nebtiler ve İranlıların örfüne ait hususlar Ebu Hanife (ö.150/767)'ye, Suriye'de hakim olan Bizans örfüne ait hususlar İmam Evzai (ö.157/774)'ye, Mısır örfüne ait hususlar Leys b. Sa'd ve İmam Şafii (ö.204/819)'ye, Hicaz örfüne ait hususlar da İmam Malik (ö.179/795)'e arzedilmiş, onlar bunlardan bir kısmını reddetmiş, bir kısmını da tadil ederek İslam'a dahil etmiş, dolayısıyla söz konusu örflere ait hususiyetler de, bu mezhep anlayışlarına hem muhteva, hem de yaklaşım tarzı olarak büyük ölçüde tesir etmiştir.¹⁷⁴

Usul olarak mezhep imamları da, Hz. Peygamber ve sahabenin metodunu benimsemiştir. Nitekim icihadlarında kıyas ve istihsana sıkça başvuran Ebu Hanife, bu konuda şunları söylemektedir: “*Ben, Allah'ın Kitabıyla hüküm veriyorum. Kitapta bulamazsam Rasulullah'ın sünnetine sarılıyorum. Allah'ın Kitabında ve Rasülü'nün sünnetinde bir hüküm bulamadığım zamanlarda, sahabenin*

¹⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Kılıçer, M. Esad, “Ehl-i Re'y”, *TDV İA*, İstanbul 1994, X, 520-524.

¹⁷² Bu genel kabulün aksine söz konusu ayrışmada, coğrafi faktörlerden ziyade sahabe döneminden itibaren ortaya çıkan şu farklı iki farklı yaklaşım tarzının etkili olduğunu söyleyenler de mevcuttur: a) Zübeyr b. Avvam, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr b. el-As gibi sahabilerle başlayan nasların zahirine sıkı sıkıya bağlanma yaklaşımı, b) Hz. Ömer ve Abdullah b. Mesud gibi sahabilerle başlayan nassın ve amaçlanan hedefin, kendisi üzerine bina edildiği genel maksatlara ağırlık verme metodu. (ez-Zerka, Muhammed Ahmed, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, s. 97-vd.)

¹⁷³ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1975, s. 98-105; A.g.m., *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1971, s. 18-21.

¹⁷⁴ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 158.

*sözlerine bağlanıyorum. Yalnız sababilerden istediğim kimselerin sözünü alıyor, istediğim kimselerin sözünü almıyorum. Fakat iş İbrahim (en-Nebai), Şa'bi, İbn Sirin, Ata ve Said b. el-Müseyyib'e gelince; onlar nasıl icthad yapmışlarsa, ben de öyle icthad yapıyorum.”*¹⁷⁵

Usul konusunda sünnete ve Medine uygulamasına öncelik vermesiyle ön plana çıkan İmam Malik de hüküm çıkarmada re'ye başvurmuş,¹⁷⁶ İmam Şafii istihsanı kabul etmemekle birlikte kıyası delalet yoluyla ilahî beyan çeşitlerinden biri saymak suretiyle icthadlarında re'ye başvurmayı benimsemiş,¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) de hakkında nas, sahabe kavli, zayıf ve mürsel eser bulunmadığında delil olarak kıyasa başvurmuş ve istishabı kullanmıştır.¹⁷⁸

Bu bağlamda dört mezhep imamı da, şer'î hükümlerin kulların maslahat/faydasına yönelik olduğu hususunda ittifak etmiş ve hakkında nas bulunmayan hususlarda halkın örf, adet ve teamülüne göre hüküm vermeyi maslahat kapsamında değerlendirmişlerdir. Buna bağlı olarak onlar, illetlerinin akıl ile anlaşılması mümkün olmayan ibadetler sahasının dışında kulların mesalihine riayet için vazedilmiş bulunan muamelat sahasındaki icthadlarında bu prensibe geniş yer vermişlerdir.¹⁷⁹

Bu yaklaşımlarına uygun olarak mezhep imamları, Kur'an ve sünnete ters düşmemek kaydıyla¹⁸⁰ icthadı teşvik edip taklidi önleme hedefinde birleşmişlerdir. Nitekim bu konuda, İmam Şafii'nin talebesi el-Müzeni (ö.264/877) şunları söylemektedir: “Ben, bu eserimi İmam Şafii'nin ilminden özetledim. Maksadım bunları öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamaktır. Ancak şunu belirtiyim ki İmam Şafii, herkesin din hayatının bizzet şuuruna varması ve tehlikeden korunması için, gerek kendini ve gerekse diğer müctehidleri taklid etmeyi yasaklamıştır.”¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel de, “Ne beni, ne Malik'i, ne Seuri'yi, ne de Evzai'yi taklid et; hüküm ve bilgiyi onların aldığı kaynaklardan al,” demiştir.¹⁸²

Henüz itikadi problem ve tartışmaların fazla belirmediği bu ortamda hemen her bölgeye açılan Müslüman alimler, daha ziyade günlük fıkhi meseleleri

¹⁷⁵ el-Bağdadî, Hatib, *Taribu Bağdad*, Mısır 1931, XIII, 368; Ebu Zehra, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (trc. Abdulkadir Şener), İstanbul 1978, s. 238.

¹⁷⁶ Ebu Zehra, *İmam Malik*, Kahire t.z., s. 290-vd., 297-vd., 335-vd.

¹⁷⁷ eş-Şafii, *er-Risale*, Kahire 1940, s. 21-22.

¹⁷⁸ Ebu Zehra, *İbn Hanbel*, Kahire 1981, s. 295.

¹⁷⁹ eş-Şatıbi, *el-İ'tisam*, Mısır t.z., II, 133.

¹⁸⁰ İslam hukukunda Kur'an, mütevatir veya meşhur sünnet ve icma gibi kesin delil olarak kabul edilen kaynaklara ters düşen icthadlar geçersiz sayılmıştır. (Bkz. el-Cevziyye, İbn Kayyim, *İ'lamm'l-Muvakke'ın*, II, 279)

¹⁸¹ İbn Kayyim, *İ'lamm'l-Muvakke'ın*, II, 200.

¹⁸² İbn Kayyim, *İ'lamm'l-Muvakke'ın*, II, 200-201.

halletmekle meşgul olmuşlar ve bu bağlamda yaptıkları icthadlarla fıkıh ilminin kısa sürede gelişip olgunlaşmasına ve daha sonra her biri ayrı birer mezhebi yapı haline gelen farklı yönelişlerin ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

İlk dönemler itibarıyla kadılık ve müftülük makamında bulunanlar, belli bir mezhebe bağlı kalmaksızın meseleleri kendi icthadlarıyla çözüme kavuşturmuşlardır. Zira bu devirde icthad yetkisine sahip olan her alim, serbestçe icthadda bulunmuş, halk ise beldelerindeki müctehidlerden dilediklerine başvurmuş, fakat onlardan herhangi birine devamlı bağlı kalma zorunluluğu duymamışlardır.¹⁸³

Bunun tabii neticesi olarak icthadi meseleler üzerinde aynı bölgede birbirinden farklı birden fazla hüküm ve fetva cari olabilmıştır. Bunun önüne geçmek için yöneticiler tarafından yapılmak istenen müdahaleler, icthadi dinin toplum hayatındaki etki ve kalıcılığının teminatı olarak gören mezhep imamları tarafından bizaatihi engellenmiştir. Nitekim İmam Malik'in şu sözleri bunu açıkça ortaya koymaktadır: "*Alimlerin ihtilafı bu ümmet için rahmettir. Herkes kendisine göre doğru olana uymuştur. Hepsi doğru yoldadır ve Allah'ın rızasını arzulamaktadır.*"¹⁸⁴

Hakim olan bu serbest icthad anlayışının doğal sonucu olarak ilk dönemlerde çok sayıda büyük fıkıh bilgini ve mezhep alimi yetişmiştir. Zira kaynaklarda bu dönemlere ait sünnesi gayr-ı sünnesiyle sayısı yirmileri bulan fıkıh mezhebinin varlığı, söz konusu fiki hareketin ne denli canlı ve etkin olduğunun en önemli göstergesidir.¹⁸⁵

Bunun yanı sıra ilk dönem fıkıh anlayışında meseleci yöntem hakim olmuştur. Buna göre belli bir konuya dahil olan meseleler bir araya toplandıktan sonra önce bunların Kitap ve sünnetten delilleri belirtilmiş, ardından da muhalif görüşler zikredilerek bunlar tek tek çürütülmüştür. Irak fukahası, sadece meydana gelmiş hadiseler hakkında hükümler vermekle yetinmeyip farazi meseleler üzerinde de icthad ederken, İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel henüz ortaya çıkmamış meseleler hakkındaki icthadi ait oldukları ortam oluşmadığı için sonraya bırakmışlardır.¹⁸⁶

Buna bağlı olarak pek çok alim, her asırda mutlaka bir müctehid bulunması gerektiğini, zira bir asrın müctehitsiz geçmesinin caiz olmadığını

¹⁸³ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 54-55.

¹⁸⁴ Emin, Ahmed, *Duba'l-İslam*, Kahire 1960, II, 174.

¹⁸⁵ Tarihte varolmuş, fakat günümüzde yaşamayan mezhepler hakkında bkz. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 165; 211-vd.

¹⁸⁶ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 60.

ifade etmiş,¹⁸⁷ Ca'feriyye mezhebi ise, bir konuda görüşüne başvurulacak müctehidin hayatta olmasını şart koşmuştur.¹⁸⁸ Neticede olaylar icthadları değil, icthadlar olayları takip etmiş ve bu sayede hemen her konuda değişim ve gelişime açık dinamik bir fıkıh anlayışı gelişmiş ve zaman içinde buna bütün fakihler ayak uydurmuştur.¹⁸⁹

Bu bağlamda İslam hukukuna dinamizm kazandıran özellikler, şu şekilde sıralanmıştır: 1. Her meselenin çözümünü ihtiva eden temel prensiplerin vazedilmiş olması, 2. İctihad serbestiyeti, 3. Hükümlerde esneklik, 4. Nasların kendilerinden delaletler yoluyla birçok hüküm elde etmeye uygun olması, 5. Bazı hükümlerin illet ve maksatlarının açıklanmış olması, 6. İslam hukukunun dine dayalı bir hukuk sistemi oluşu, 7. Naslardan elde edilen külli kaidelerin hukukun uygulanmasında pratiklik sağlaması.¹⁹⁰

Söz konusu yaklaşım sayesinde kısa sürede gelişen fıkıh ilminde, gerek usul, gerekse füru konularında son derece gelişmiş ayrıntılı bir fıkıh külliyyatı ortaya çıkmıştır.¹⁹¹ Bu külliyyatın omurgasını Kur'an ayetleri oluşturmuş, ayetlerde yer alan hükümlerin nasıl uygulamaya konacağı Hz. Peygamber'in sünneti ışığında tespit edilmeye çalışılmış, bunun dışındaki meseleler ise, mevcut durum ve şartlar dikkate alınmak suretiyle Kur'an ve sünnet ışığında kıyas, istihsan, ıstıhbab, mesalih-i mürsele, örf gibi dirayete dayalı icthadi yöntemlerle hükme bağlanmıştır.¹⁹²

Bu faaliyet o denli yoğun ve canlı bir tarzda sürdürülmüştür ki, neticede karşımıza örneğin aile hayatıyla ilgili belli sayıdaki Kur'an ayeti ile sünnet malzemesinden son derece hacimli ve bir o kadar da ayrıntılı birden fazla aile hukuku çıkmıştır. Şöyle ki zaman içinde mezhep haline gelen her bir ekol,

¹⁸⁷ eş-Şevkanî, *İrşadu'l-Fıbul ila Tabkiki'l-Hakk min İlmi'l-Usul*, Beyrut 1992, s. 423.

¹⁸⁸ Karaman, "Ca'feriyye", *TDV İA*, İstanbul 1993, VII, 8.

¹⁸⁹ Bazı alimler, İslam hukuku ile fıkıh arasında şöyle bir ayrımı gitmişlerdir: "İslam hukuku, Kur'an ve sünnetin naslarını ifade eder. Fıkıh ise, fakihlerin bunlardan anlayıp istinbat ettikleri, onaylayıp tasdik ettikleri ve bunlardan kendisine dayanılan kaideler koydukları bir sistemdir. Fıkıh ikiye ayrılır: a) Fakihlerin Kur'an ve sünnetten çıkardığı hükümler, b) Fakihlerin bu ikisi dışından çıkardığı hükümler. Buna göre İslam hukuku bağlayıcıdır; çünkü din/şeriattir, ikincisi ise fakihlere ait olduğundan bağlayıcı değildir..." (ez-Zerka, *İslam Hukukü Ekolleri ve Maslahat Prensipleri*, s. 65-66)

¹⁹⁰ Bu hususların açıklaması için bkz. Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku*, İstanbul 2004, s. 17-36.

¹⁹¹ Bu devrede fıkıh alanında bir yandan ciddi bir kavramlaştırma hareketi gözlenirken, diğer yandan da müctehidlerin icthad metodlarını tespit etmek için bazı prensip ve kurallar vazedilmiş ve bu sayede fıkıh usulü gelişmiştir ki, bu alanda elimize ulaşan ilk eserlerden biri İmam Şafii'nin *er-Risale*'sidir.

¹⁹² Atay, Hüseyin, *İslam Hukuk Felsefesine Giriş*, Ankara 1973, s. 73; Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara 1969, s. 19-38.

Kur'an ve sünnet temelinde ortak, fakat ayrıntıda farklılık arzeden kendisine özgü pek çok medeni aile hukuku oluşturmuştur.¹⁹³

Burada dikkat çeken husus, söz konusu hukuk külliyatında yer alan temel bazı hükümler doğrudan Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in sünneti gibi nakli kaynaklara dayanırken, diğer pek çoğu re'ye dayalı icthadlara dayanmakla birlikte bunlar arasında; '*Şunlar dînidir, diğerleri dünyevîdir,*' şeklinde bir ayrıma gidilmeyip topyekün hepsinin dinî sayılmasıdır. Dolayısıyla doğrudan Kur'an ve sünnete dayanmamakla birlikte ruhunu bu iki kaynaktan alan veya alma niyet, çaba ve yönelişi içinde olan fakihlere ait dirayete dayalı şahsi icthadlar da, tamamen dinî kabul edilmiştir.¹⁹⁴

Bu yaklaşımın dinî gerekçesi, esasen gayet açıktır. Zira Hz. Peygamber, Muaz hadisinde görüldüğü üzere gerekli şartları yerine getirmek kaydıyla ümmetini icthad etmeye teşvik etmiş, bu noktada ehil olan bir kimsenin icthadında hata ettiğinde bir, isabet kaydettiğinde ise iki¹⁹⁵ veya on¹⁹⁶ sevap alacağını söylemiştir. Buna göre hatalı olduğunda dahi müspet bir dinî karşılık alan icthadların dinî değer ifade etmeleri, yani dinî görülmeleri gayet doğal ve yerindedir.

Bununla birlikte icthadların Kur'an ve sünnet dışında istihsan, ıstıslah, örf, kıyas gibi zanni bilgi ifade eden göreceli kaynaklara dayandıkları bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla bunların Kur'an ayetleri gibi kesin ve değişmez olması söz konusu değildir. Nitekim aynı durum ve şartlarda farklı alimlerin belli bir konuya dair icthadları birbirinden farklı olabildiği gibi,¹⁹⁷ tek bir alimin belli bir

¹⁹³ Her mezhebin aile hukukuna dair görüşleri, o mezhep müntesipleri için bir medeni hukuk hükmündedir. Bunlar gerek müstakil olarak, gerekse karşılaştırmalı bir şekilde tedvin edilmiş ve İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde uygulama imkanı bulmuştur. (Bu konuda bkz. el-Ceziri, *Kitabu'l-Fıkıh ale'l-Mezahibi'l-Erbaa*, İstanbul 1986, IV, 1-vd., 280-vd.)

¹⁹⁴ "İslam fıkhı, hem ruhi/manevi, hem de medeni bir nizamdır. Çünkü İslam hukuku hem din, hem de dünya işlerini düzenleyen bir yapıya sahiptir. Günümüzde yaygın olan '*İslam, hem din, hem devlettir,*' tabirinin manası da işte budur." (ez-Zerka, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, s. 63)

¹⁹⁵ "*Hâkim, hüküm verirken icthadda bulunur da isabetli hüküm verirse, iki sevap kazanır. Yine hüküm verirken icthadda bulunur da yanılrsa, bir sevap kazanır.*" (Buhârî, *İ'tisâm*, 21; Müslim, *Akdiye*, 15) (Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, *Akdiye*, 2; Tirmizî, *Ahkâm*, 2; Nesâî, *Âdâbü'l-Kudât*, 3; İbnî Mâce, *Ahkâm*, 3)

¹⁹⁶ İki kişi, birbirinden davacı olarak Hz. Peygamber'e gelir. O, Ukbe b. Amir'e dönerek davaya bakıp hüküm vermesini ister. Ukbe çekinip neye göre hükmedeceğini sorunca ona; '*İctihad et, eğer isabet eder, doğru hüküm verirsın on sevap alırsın, icthad eder de hataya düşersen bir sevap alırsın,*' buyurur. (ed-Darekutnî, *es-Sünen*, Kahire 1966, IV, 203; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 205)

¹⁹⁷ Bu konuda kaleme alınan eserler arasında Ebu Yusuf (ö.183/798)'ün İmam Muhammed (ö.189/805) tarafından nakledilen "*İhtilâfu Ebu Hanîfe ve Ibn Leylâ*", el-Mervezi (ö.294/906)'nin "*İhtilafu'l-Fukaha*", Taberî (ö.310/923)'nin "*İhtilafu'l-Fukaha*" isimli eserlerini zikretmek mümkündür.

konudaki ictihadının durum ve şartlara bağlı olarak değişebildiği de¹⁹⁸ bilinen bir gerçektir.

Hz. Peygamber'in; 'Ümmetimin ihtilafı rahmettir,' hadisiyle¹⁹⁹ tam olarak örtüşen bu durum, İslam hukuk anlayışına geniş bir hareket kabiliyeti kazandırmış, bu sayede o, zaman ve mekana bağlı olarak sürekli değişip gelişen her türlü duruma kolayca ve başarıyla adapte olma ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara dinî yönden rahat bir şekilde cevap verme imkanı bulmuştur.²⁰⁰

Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak ilk dönemlerden itibaren ibadetler, temizlik, tesettür, evlenme, nafaka, boşanma, miras, vb. ailevi, adab-ı muaşeret, yönetim, savaş, ekonomi, suçlar, cezalar, vb. ferdi ve toplumsal bütün meseleler, aralarında dini-dünyevî şeklinde bir ayırma gidilmeksizin bütünüyle dinî bir yaklaşımla fıkıh ilmî kapsamında ele alınmıştır.²⁰¹

Öyle ki bunlar içinde halktan toplanacak vergilerden çeşitli divanlara, tarlaların sulama düzeninden kanal açmaya kadar ilk bakışta tamamen dünyevî görülebilecek her türlü husus yer aldığı gibi,²⁰² mevcut hükümler zaman ve mekana bağlı olarak değişebilen farklı örfilere göre sürekli yenilenmiş ve geliştirilmiştir.

Bu bağlamda örneğin esas olarak müşterinin aldanmaması için çıkmamış ürünün satışı caiz görülmemekle birlikte, Hanefî mezhebinde insanların bu tür satışı teamül haline getirmeleri halinde onlara zorluk çıkarmamak adına buna

¹⁹⁸ Bu konuda İmam Şafii'nin durumu güzel bir örnektir. Nitekim o, Bağdat'ta kaldığı iki yıllık süre zarfında el-Fuuce isimli eserinde 'kavl-i kadim' olarak nitelenen ictihada dayalı görüşlerini açıklamış, daha sonra Mısır'a gidince burada karşısına çıkan yeni durum ve şartlara uygun olarak on yedi mesele dışında 'kavl-i cedid' olarak bilinen yeni ictihadlarda bulunmuş ve; "Onu (el-Fuuce) benden rivayet edene hakikim belâl etmiyorum," demiştir. (Ebu Zehra, *İmam Şafii*, Kahire t.z., s. 148-149, 158-vd.; Aybakan, Bilal, "Şafii", *TDV İA*, İstanbul 2010, XXXVIII, s. 224-226.

¹⁹⁹ es-Suyuti, *el-Camii'r-Sağir*, Beyrut 1990, I, 24.

²⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 15-vd.

²⁰¹ "Fıkıh, İslâm hukuk ilminin adıdır. Dini, siyasi ve medeni hayatın bütün yönlerini en geniş şekilde içine almakta olup hem ibadetlerde hem de aile, miras, mal ve akitler gibi sosyal hayatın münasebetleri gereği olan bütün muamelelerde (muamelat) uyulacak veya kaçınılacak cihetlere dair hükümleri ihtiva eder. Ayrıca ceza hukukuna ait esaslar ile muhakeme usûllerine ve nihayet devletin idaresi ve teşkilatı ile harp hukukunu ilgilendiren hükümler de fıkıh mefhumunun şümulü içindedir. Amme ve fert hayatının ve ticaret münasebetlerinin bütün yönlerini tanzim eden dine dayalı hukukun adı fıkıhtır." (Goldziher, Ignaz, "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1960, II, 886.

²⁰² Ebu Yusuf'un bu gibi konularda kaleme *Kitabu'l-Harac*'ının belli başlı konuları şunlardır: Ganimetler, fethedilen araziler, zekata tabi mallar, cizye, vergiler, giyim kuşam, mürted ve isyancıların durumu, mera, kuyu ve nehirlerin durumu.

cevaz verilmiş,²⁰³ yerleşik kurala göre bir şeyin vakfedilebilmesi için onun gayr-ı menkul olması gerekirken yine teamül haline gelmiş olması halinde menkulün vakfedilmesinin de caiz olduğu görüşü benimsenmiş,²⁰⁴ Ebu Hanife'ye göre buğday verip karşılığında ekmek almak uygun olmadığı halde İmam Muhammed (ö.189/805) ve Ebu Yusuf (ö.182/789)'a göre insanlar bunu alışkanlık haline getirmişlerse bu durumda bunun da caiz olacağı ifade edilmiştir.²⁰⁵

Netice itibarıyla ilk dönemlerde Müslüman fakihler, haklarında sınırlı sayıda nas bulunan pek çok konuda icihad etmiş ve fıkıh kitaplarının geniş hacimli, kapsamlı ve ayrıntılı bölümleri büyük ölçüde bu hususları karara bağlayan görüş ve icihadlarla dolup taşmıştır. Onlar, hakkında Kur'an ve sünnette kat'i delil bulunan hükümleri sahabenin üzerinde icma ettiği şekilde muhafaza ederken, bunun dışında yeni şart ve durumlara bağlı olarak ortaya çıkan meseleleri serbest icihad yöntemiyle kendi re'yelerine göre hükme bağlamış ve yeri geldiğinde de bunlarda zamana ve zemine göre gerekli değişiklikleri yapmaktan çekinmemişlerdir.

Böylece Kur'an'da, sünnette ve sahabe uygulamasında bulunan tedriciliğe dayalı değişim ve gelişim süreci, söz konusu dinamik icihad anlayışı sayesinde ilk dönemler itibarıyla selef alimleri ve mezhep imamaları aracılığıyla büyük ölçüde kesintiye uğramadan devam edegelmiştir.

²⁰³ el-Meydanî, Abdulgani, *el-Lübab fi Şerhi'l-Kitab*, Beyrut tz., II, 10.

²⁰⁴ el-Kasani, Alauddin, *Bedain's-Senai fi Tertibi's-Şerai*, Beyrut 1982, VI, 220-vd.

²⁰⁵ el-Meydanî, *el-Lübab fi Şerhi'l-Kitab*, II, 41.

KAYNAKÇA

- el-‘Aclunî, *Keşfu’l-Hafa ve Müzili’l-İlbas*, Beyrut 1351.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1981.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *Bir Zındık Uydurması Garanik Safsatası*, İstanbul 2003.
- Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Dini – İtikad, İbadet ve Ablak-*, Ankara 1983.
- el-Alusî, Şihabuddin Ebû’s-Sena, *Ruhu’l-Meanî*, Bulak 1301.
- el-Askalanî, İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi’s-Sahabe*, Beyrut tz.
- Atay, Hüseyin, *İslam Hukuk Felsefesine Giriş*, Ankara 1973.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1990.
- Avvame, Muhammed, *İmamların Fıkhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü*, İstanbul 1988.
- Aybakan, Bilal, “Şafii”, *TDVİA*, İstanbul 2010.
- el-Bacî, Ebû’l-Velid, *el-Münteka Şerhu’l-Muvatta’*, Kahire 1913.
- el-Bağdadî, Hatib, *Tarihu Bağdad*, Mısır 1931.
- Bedir, Ahmet, *Son Asır Türk Aydınının Kur’an’a Bakışı Yitik Masumiyet*, İstanbul 2003.
- el-Buharî, *el-Camiu’s-Sahih*, İstanbul tz.
- el-Cassas, *Ahkamu’l-Kur’an*, Kahire tz.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
- el-Cevziyye, İbn Kayyim, *İlamu’l-Muvakke’in an Rabbi’l-Alemin*, Beyrut 1973.
- el-Cezirî, *Kitabu’l-Fıkıh ale’l-Mezahibi’l-Erbaa*, İstanbul 1986.
- Cici, Recep, “Kolaylık Prensibinin Hukukî Hayata Yansıma Biçimleri: Hanefî Mezhebi Örneği”, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Der.*, Bursa 2005.
- Çalış, Halit, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi: Azîmet Rubsat İlişkisi*, Konya 2004.
- Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul 1977.
- ed-Darekutnî, *es-Sünen*, Kahire 1966.
- ed-Dârimî, *es-Sünen*, İstanbul 1994.
- Demirci, Kürşat, *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul 1985.
- ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-Mesuri’l-Hitab*, Beyrut 1986.

ed-Dihlevî, Şah Veliyullah, *Hucetullahi'l-Balîğa*, (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1994.

Dursun, Adem, *Hükümlerin Teşriinde Tedricilik*, www.kurannesli.info'dan naklen.

Ebu Davud, *es-Sünen*, İstanbul tz.

Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, (Thk. M. Zahid el-Kevseri), ys. ts.

Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, Mısır 1352.

Ebu Zehra, *İbn Hanbel*, Kahire 1981.

_____, *İmam Malik*, Kahire tz.

_____, *İmam Şafî*, Kahire tz.

_____, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (trc. Abdulkadir Şener), İstanbul 1978.

Elbanî, M. Nasıruddin, *Nasbu'l-Mecanik li Nefsi Kısati'l-Garanik*, Dımaşk 1952.

Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, Kahire 1960.

_____, *Fecru'l-İslam*, Beyrut 1969.

Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 2000.

Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (trc. Alparslan Açıkgenç), Ankara 1993.

_____, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), İstanbul 1981.

Goldziher, Ignaz, "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1960.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler*, Konya 2001.

Güler, İlhami, "Din, İslam ve Şeriat", *İslamiyat* 1998.

Gürkan, Ülker, *Sosyal Değişmeler*, Ankara 1969.

Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1993.

İbn Aşur, Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*, (trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İstanbul 1988.

İbn Ebi Davud, *Kitabu'l-Mesabif*, Leiden 1937.

İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, Beyrut 1979.

_____, *en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser*, Beyrut 1979.

İbn Hazm, *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Beyrut 1983.

İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Mısır 1955.

İbn Kesir, *Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azım*, Mısır tz.

İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası (Te'vili Muhtelifi'l-Hadis)*, (trc. M. Hayri Kırbasoğlu), İstanbul 1989.

İbn Mace, *es-Sünen*, Mısır 1952.

İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1968.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956.

Karaman, Hayreddin, "Ca'feriyye", *TDV İA*, İstanbul 1993, VII, 8.

_____, *Fıkıh Usulü*, İstanbul 1971.

_____, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 2004.

_____, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1975.

el-Kardavî, Yusuf, *İslam Hukuku: Evrensellik-Süreklilik*, (Çev. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman), İstanbul 1997.

el-Kasanî, Alaüddin, *Bedain's-Senai fi Tertibi'ş-Şerai*, Beyrut 1982.

Keskiöglü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara 1969.

_____, *Kur'an Tarihi*, İstanbul tz.

Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Re'y", *TDV İA*, İstanbul 1994.

Kitab-ı Mukaddes.

Köse, Saffet, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku*, İstanbul 2004.

Kur'an-ı Kerim.

el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut 1993.

Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Mısır tz.

el-Meydanî, Abdulganî, *el-Lübab fi Şerhi'l-Kitab*, Beyrut tz.

Musa, M. Yusuf, *Muhadarat fi Tarihi'l-Fıkhi'l-İslamî*, Yz. 1990.

el-Müslim, *el-Camiu's-Sahib*, İstanbul 1981.

en-Nesâî, *es-Sünen*, Mısır 1930.

Olgun, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, İstanbul 1963.

Önkal, Ahmet, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, Konya 2006.

Perşembe, Erkan, "Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine", *OMÜ İFD*, Samsun 1991.

- er-Razî, Fahreddin, *Me fatihu'l-Gayb*, Beyrut 1997.
- es-Sabunî, M. Ali, *Ravaiu'l-Beyan Tefsiru Ayati'l-Abkam mine'l-Kur'an*, Beyrut 2010.
- _____, *et-Tibyan fi Ulumi'l-Kur'an*, Mekke 1980.
- es-Serahsî, *el-Mebcut*, Kahire 1324-1331.
- es-Suyutî, *el-Cami-us Sağır*, Beyrut 1990.
- eş-Şafî, *er-Risale*, Kahire 1940.
- eş-Şatıbî, *el-İ'tisam*, Mısır tz.
- _____, *el-Muvafakat –İslami İlimler Metodolojisi-*, (Trc. Mehmed Erdoğan), İstanbul 1993.
- eş-Şevkanî, *İrşadu'l-Fuhul ila Tabkaki'l-Hakk min Ilmi'l-Usul*, Beyrut 1992.
- _____, *Neylü'l-Evtar fi Şerhi Mülteka'l-Abbar*, Mısır 1993.
- Şimşek, M. Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya 2004.
- _____, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İstanbul ts.
- eş-Şirazî, Ebu İshak, *Tabakatü'l-Fukaha*, Beyrut 1970.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Kahire 1954.
- _____, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, Beyrut 1387.
- et-Tirmizî, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul tz.
- Watt, Daniel M., *Günümüzde İslam ve Hristiyanlık*, (trc. Turan Koç), İstanbul 1991.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979.
- ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, Beyrut ts.
- ez-Zerka, Muhammed Ahmed, *İslam Hukuk Ekolleri ve Maslahat Prensibi*, İstanbul 2007.
- ez-Zerkanî, Muhammed b. Abdulazim, *Menabilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut 1988.
- ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut tz.